

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ НА ЧОЛІ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ (1918—1919)

Життя видатного українського громадсько-політичного діяча, лідера націоналістичного руху й провідника УВО-ОУН Євгена Коновальця (1891—1938) вже не одне десятиріччя привертає до себе увагу істориків. Проте у науковій літературі, присвяченій постаті Є. Коновальця, здебільшого висвітлюється його діяльність у 1920—1930-х рр., коли він очолював український націоналістичний рух¹. Тим часом участь Коновальця в національно-визвольних змаганнях 1917—1921 рр. та, зокрема, його перебування на чолі військової формації Січових стрільців (СС), висвітлено значно слабше². Ту обставину, що Є. Коновалець упродовж 1918—1919 рр. командував одним із найбоездатніших з'єднань армії УНР, сучасні історики загалом беруть до уваги, але не досліджують глибше. Між тим, саме вона багато в чому визначила провідну роль Є. Коновальця в українському національному русі у міжвоєнний період.

Військова кар'єра Є. Коновальця розпочалась у серпні 1914 р., коли з початком Першої світової війни його, уродженця Львівщини, було мобілізовано до лав 19-го ландверного полку австрійської армії³. У складі полку він як кадет-аспірант (фендрик) узяв участь у боях з росіянами в Галичині. Від самого початку бойові дії на цьому відтинку фронту складалися для австрійських військ невдало: їм довелося з важкими втратами відступати. Вже восени 1914 р. російські війська повністю окупували регіон, і австро-угорські частини ледве стримували натиск противника у Карпатах. У ході жорстоких

¹ Див., напр.: Тачинський Т. Будівничий держави // Євген Коновалець в десяти річницю смерті. Матеріали до академії. — 1948. — С. 3—10; Мірчук П. Євген Коновалець (у 20-річчя смерті). — Торонто, 1958. — 108 с.; Коваль О. Євген Коновалець на тлі боротьби за державність // Авангард. — 1963. — Ч. 1 (69). — С. 31—35 тощо.

² Дослідження біографії Є. Коновальця фактично вичерпується кількома науковими публікаціями сучасних авторів (див.: Барановська Н. Січові стрільці під проводом Є. Коновальця та А. Мельника у боротьбі за незалежність України в 1917—1918 рр. // Вісник університету «Львівська Політехніка». — № 377. Держава та армія. — 1999. — С. 54—60; Ковальчук М. На чолі Січових стрільців // Пам'ять століть. — 2001. — № 4. — С. 88—104).

³ Мірчук П. Євген Коновалець. Лідер українського визвольного руху. — Львів, 1990. — С. 20.

боїв на г. Маківці у червні 1915 р. Є. Коновалець потрапив до російського полону.

Тривалий час Є. Коновалець перебував у таборі для військово-полонених у Чорному Яру, згодом його було переведено до табору в Царичині, де утримували значний контингент полонених-галичан. Саме тут Є. Коновалець зустрів Лютневу революцію 1917 р. Звістки про падіння царату, перетворення Росії на демократичну республіку, створення у Києві Української Центральної Ради не могли не викликати в молодого старшини, що й до 1914 р. брав активну участь в українському національному житті Галичини, надії на здобуття незалежності України. Є. Коновалець розгорнув активну агітацію за перехід полонених-галичан із російських таборів на українську військову службу. У липні 1917 р. він з дозволу таборового начальства відвідав Київ, передавши до Українського генерального військового комітету, що діяв при Центральній Раді, кілька листів від українців-військовополонених з проханням дозволити їм служити в українській армії. Тоді ж, під час короткого перебування в Києві, Є. Коновалець мав зустрічі з лідерами українського військового руху — головою Клубу ім. П. Полуботка Миколою Міхновським, генеральним секретарем військових справ Симоном Петлюрою та ін.⁴

У вересні 1917 р. Є. Коновалець утік із табору⁵. Йому пощастило без перешкод дістатись до Києва, де він нарешті одержав змогу долучитися до процесу українського національного відродження. Є. Коновалець замешкав у місті під вигаданим прізвищем Блаватський, щоб уникнути переслідувань з боку російської влади. Втім, в умовах поширення революційної анархії та цілковитого паралічу російського адміністративного апарату його пошуками, як і багатьох інших українців-утікачів з російських таборів для полонених, ніхто не займався.

Прибувши до Києва, Є. Коновалець одразу ж нав'язав контакти з Галицько-буковинським комітетом допомоги жертвам війни, створеним у 1917 р. з метою допомагати галицьким і буковинським українцям, що опинилися в полоні або ж були депортовані російською окупаційною владою з рідного краю. Як згадувала співробіт-

⁴ Мірчук П. Євген Коновалець. Лідер українського визвольного руху. — С. 24–29.

⁵ Шах С. Молодість Є. Коновальця // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 81; Герчанієвський Д. З Є. Коновальцем за державну незалежність // Там само. — С. 183.

ниця генерального секретарства внутрішніх справ України Н. Су-
ровцова, комітет розташовувався на Хрещатику в приміщенні
одного з департаментів секретарства⁶. Уже невдовзі Є. Коновалець
влаштувався на постійну роботу в апараті канцелярії Галицько-бу-
ковинського комітету.

Галицько-буковинський комітет восени 1917 р. порушив перед
Українським генеральним військовим комітетом справу форму-
вання української військової частини з полонених галичан та бу-
ковинців⁷. Потрібно відзначити, що Є. Коновалець, як і багато інших
українців-утікачів з російських таборів для полонених, спершу
намагався зголоситися до створених Центральною Радою україн-
ських військових частин звичайним добровольцем⁸. Проте команди-
ри українізованих полків російської армії та добровольчих військо-
вих формувань не надто охоче приймали до своїх лав галичан чи
буковинців, побоюючись звинувачень з боку російського команду-
вання, налаштованого вороже до колишніх австрійських підданців⁹.
Та все ж, восени 1917 р. процес розвалу російської армії набув не-
зворотного характеру і стало цілком очевидним, що деморалізація
загрожує й українізованим частинам. За таких умов ідея створити
окрему військову частину з галичан та буковинців ставала вельми
актуальною. Зрозуміло також, що вона не могла знайти підтрим-
ки з боку російської військової влади. Проте 7 листопада 1917 р. в
Петрограді стався державний переворот — Тимчасовий уряд було
повалено і до влади в Росії прийшли більшовики. Легітимний все-
російський революційний орган влади, яким був Тимчасовий уряд,
припинив існувати.

Під час збройної боротьби, що вже 11 листопада 1917 р. спалах-
нула в Києві між більшовиками, відданими Тимчасовому урядові
військами та формуваннями Центральної Ради, група представників
Галицько-буковинського комітету на чолі з Є. Коновальцем зажада-
ла від викликаних до Києва російською стороною чехословацьких

⁶ Суровцова Н. Спогади. — Київ, 1996. — С. 72.

⁷ Герчанівський Д. В російському полоні // Непогасний огонь віри. Збірник на пошану
полковника Андрія Мельника, голови Проводу Українських Націоналістів. — Париж,
1974. — С. 51.

⁸ Коновалець Є. Причинки до історії української революції // Історія Січових стрільців.
Воєнно-історичний нарис. — Київ, 1992. — С. 288.

⁹ Див., напр.: Курах М. Перший козацький піхотний полк ім. гетьмана Мазепи // Вісті
братства. — 1956. — Ч. 7–8 (57–58). — С. 4.

частин не втручатися в перебіг подій, пообіцявши в іншому разі озброїти галичан та буковинців для захисту Центральної Ради. Це не в останню чергу вплинуло на рішення чехословаків оголосити нейтралітет і покинути місто¹⁰. Після їхнього відходу з української столиці нечисленні прибічники Тимчасового уряду були змушені капітулювати.

Перемога Центральної Ради в боротьбі за владу в Україні в листопаді 1917 р. створила сприятливі умови для українського державницького розвитку. Проголошення 20 листопада 1917 р. Української Народної Республіки засвідчило перехід національного руху до стадії побудови власної держави. Серед іншого розпочалося формування українських військових частин. Нарешті можна було створити й західноукраїнську військову частину в складі армії УНР.

25 листопада 1917 р. Галицько-буковинський комітет скликав у Києві віче галичан і буковинців, що перебували в столиці. На вічі голова комітету І. Лизанівський виступив з промовою, у якій наголосив на можливостях, що постали перед галичанами й буковинцями у зв'язку з революцією в Росії. «Другий промовець — Євген Коновалець — говорив про потребу створення західноукраїнських військових частин для боротьби проти Австрії, бо вона добровільно не віддасть тих наших земель, які їй дістались даром і становлять поважну позицію в складі Австро-Угорської монархії, — згадував сучасник. — Пропозиція Коновальця була прийнята через аклямацію всіма учасниками віча [...]»¹¹. Присутній на вічі генеральний секретар військових справ УНР С. Петлюра підтримав цю пропозицію, закликавши присутніх «чинно силою бороти свої національні права»¹². Того ж дня, 25 листопада 1917 р., генеральне секретарство військових справ дало Галицько-буковинському комітету дозвіл на формування окремої військової частини з українців — полонених

¹⁰ Дашкевич Р. *Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота.* — Нью-Йорк, 1965. — С. 6–7.

¹¹ Курах М. *Січово-стрілецькі формації в українських арміях // Вісті Комбатанта.* — 1962. — Ч. 3/4 (7/8). — С. 27. Практично в усіх історичних працях віче датовано кінцем жовтня 1917 р., у той час як насправді, відповідно до повідомлень київської преси, воно відбулося 25 листопада 1917 р. (*Нова Рада.* — 1917. — 15 листопада). У вітчизняній історіографії вперше звернув на це увагу В. Довбня (див.: Довбня В. *Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років.* — Київ, 2002. — С. 15).

¹² *Нова Рада.* — 1917. — 15 листопада.

воjakів австрійської армії¹³. Командиром Галицько-буковинського куреня (таку назву отримала ця частина) С. Петлюра призначив наддніпрянця — поручника О. Лисенка.

1—2 грудня 1917 р. ветеран Легіону українських січових стрільців (УСС) Роман Дашкевич відібрав у Дарницькому таборі для полонених 22 добровольці, які й стали першими воjками Галицько-буковинського куреня Січових стрільців. Новостворена військова формація розташувалась у тимчасових казармах київської залози по вул. Пироговській, 9 (у приміщенні Комерційного інституту)¹⁴. Є. Коновалець був одним із найдіяльніших організаторів куреня. Його зусиллями звістка про формування цієї військової одиниці дійшла до найвіддаленіших куточків колишньої Російської імперії, у яких перебували полонені-українці. «Охотників прибувало щораз то більше, — згадував січово-стрілецький старшина Михайло Курах. — Одні з них голосились самі, других прислав “Галицько-Буковинський Комітет”, а ще інших приводили наші вербункові емісари, що ходили по військових етапах і всюди, там, де було можна стрінути полонених українців. З кінцем листопада 1917 року (в середині грудня за новим стилем. — М. К.) наш курінь начислював 317 охотників»¹⁵. Галицько-буковинський курінь СС складався з двох піших сотень. Діяла курінна Стрілецька рада, організована зусиллями сотника Р. Дашкевича. 21 грудня у київській пресі з’явилась відоzва Тимчасової головної ради галицьких, буковинських і угорських українців за підписами І. Лизанівського, Є. Коновальця, Р. Дашкевича, Федора Черника, О. Лисенка, Г. Низькоклона з закликом до галичан і буковинців вступати до військової формації Січових стрільців¹⁶.

Наприкінці грудня 1917 р. розпочалася війна УНР з більшовицькою Росією. Напіврозкладені українські військові формування ви-

¹³ Відомо в історіографії дата 12 листопада 1917 р. помилково вважається поданою за новим стилем. Правильно: 25 листопада.

¹⁴ Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. — С. 8; Герчанівський Д. В російському полоні // Непогасний огонь віри. — С. 55; Курах М. «Стрілецька Рада» // Голос Комбатанта. — 1959. — Ч. 2 (8). — С. 9. Прийнята в історичній літературі дата 18—19 листопада також помилково вважається поданою за новим стилем. Правильно: 1—2 грудня.

¹⁵ Курах М. «Стрілецька Рада». — С. 10.

¹⁶ Довбня В. Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917—1920 років. — С. 145—146.

явилися неспроможними захистити молоду державу від зовнішньої агресії. Центральна Рада зволікала з вирішенням важливих соціально-економічних питань, що викликало поширення пробільшовицьких симпатій серед значної частини населення України. У містах Південної та Східної України спалахували робітничі виступи проти української влади. В цих умовах російсько-більшовицькі загони швидко захопили Харків, Лозову, Павлоград, Катеринослав, стрімко просуваючись углиб України.

Робітничі заворушення відбувались і в Києві. Генеральне секретарство військових справ УНР часто використовувало Галицько-буковинський курінь, який на той час очолював ветеран УСС Василь Дідушок, для охорони порядку в столиці та її околицях. Але така «поліційна» служба поступово деморалізувала бійців, викликаючи серед них невдоволення та нарікання на військове керівництво. «Проникали агітатори, які підсилювали це невдоволення, мовляв, ви організувались для боротьби за визволення західньо-українських земель та їх прилучення до матірнього пня, до Києва, а тим часом вас втягають в партійну боротьбу між українськими партіями, посиляють на роззброювання охоронних робітничих відділів та арештування робітничих діячів, роблять з вас поліцаїв, не військо», — згадував М. Курах¹⁷. Додалися до цього ще й суперечки з приводу доцільності зберігати в курені виборне начало. Становище у частині загрожувало вийти з-під контролю командного складу.

19 січня 1918 р. в приміщенні Київської духовної семінарії, де на той час розташовувався Галицько-буковинський курінь, відбулися його загальні збори. Серед учасників спалахнула гостра дискусія з приводу ставлення до війни з більшовиками та збереження в курені принципу виборності. Переважною більшістю голосів збори ухвалили рішення про те, що формація СС цілковито підлягає Центральній Раді, сучасну боротьбу в Україні вважає боротьбою національною, а не класовою, і тому готова дати відсіч російсько-більшовицькій агресії. Новим командиром куреня було обрано хорунжого Є. Коновальця¹⁸. З куреня відразу ж вийшли понад 80 бійців, що відмовилися «втручатись» у боротьбу на Наддніпрянщині. Оскільки ж пла-

¹⁷ Курах М. «Стрілецька Рада». — С. 12.

¹⁸ Кучабський В. Від первопочинів до прокурівського періоду // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. — Київ, 1992. — С. 44; Курах М. «Стрілецька Рада». — С. 12–14.

нувалося, що до лав Січових стрільців прийматимуть добровольців з усіх куточків України, 20 січня 1918 р. Галицько-буковинський курінь СС було перейменовано на 1-й курінь Січових стрільців¹⁹.

Водночас було реорганізовано й Стрілецьку раду, яка з виборного представницького органу з командними функціями перетворилась на дорадчий орган при командирів куреня (який автоматично ставав її головою). До складу Стрілецької ради ввійшли командир куреня Є. Коновалець, начальник штабу куреня сотник Андрій Мельник, командири січовострілецьких підрозділів Василь Кучабський, К. Воевідка, Роман Сушко, Ф. Черник, Іван Чмола.

Новий командир мав твердий намір перетворити Січових стрільців на військову частину з високим рівнем боєздатності. «Не кожен старшина, навіть найвидатніший, зуміє стати віч-на-віч з розворушеним натовпом, — так описував Є. Коновальця у ці дні його сучасник, видатний український поет Євген Маланюк. — І не тільки стати, але і знайти якісь єдині, по-військовому короткі, слова, які той натовп чудом успокоюють і обертають його у вишиковані ряди — майже війська, майже революційного загону»²⁰.

За короткий час зусиллями командного складу та особисто Є. Коновальця курінь СС не лише відновив у своїх лавах військову дисципліну і порядок, але й став одним із найбоєздатніших українських підрозділів у столиці. Курінь СС складався на цей час з 1-ї сотні під командою поручника Р. Сушка (200 багнетів), 2-ї сотні під командою четаря І. Чмоли (200 багнетів), кулеметної сотні під командою четаря Ф. Черника (150 багнетів), запасної сотні під командою четаря В. Кучабського (100 багнетів) та відділу з 12 гарматчиків на чолі з сотником Р. Дашкевичем²¹. У справі формування куреня, забезпечення його всім необхідним військовим майном Є. Коновалець налагодив тісну співпрацю з військовою владою Києва²².

Між тим, більшовицькі війська, захопивши Полтавщину та Чернігівщину, наближалися до столиці. 25 січня 1918 р. Центральна Рада IV Універсалом проголосила незалежність України, проте

¹⁹ Кучабський В. Від першопочинів до проскурівського періоду. — С. 47.

²⁰ Маланюк Є. Крути. Народина нового українія // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. — Дрогобич, 1995. — С. 168.

²¹ Кучабський В. Від першопочинів до проскурівського періоду. — С. 47–48.

²² Протокол допроса обвиняемого Грекова Олександра Петровича // Академія. — 1995. — Ч. 2. — С. 20.

зарадити ситуації це вже не могло. Сил на фронті катастрофічно бракувало. 27 січня під Полтаву, на Яготин, було відправлено з Києва 1-шу сотню куреня СС²³. Решта січовострілецьких підрозділів залишались у Києві.

Однак 29 січня в столиці несподівано спалахнув більшовицький заколот. Близько 2 тис. київських червоногвардійців, до яких приєдналися понад 1 тис. збільшовичених вояків залоги, виступили зі зброєю в руках проти української влади. Кілька українських полків оголосили нейтралітет. У бій з заколотниками вступили понад 2500 українських бійців. Першого ж дня вулиці Києва перетворились на арену бойових дій. Українські вояки ледве стримували натиск червоногвардійців, намагаючись зупинити їхнє просування до центру міста — до будинку Центральної Ради.

Коли звістку про більшовицький заколот одержали у казармах Січових стрільців (у приміщенні Духовної семінарії на Вознесенському спускові), Є. Коновалець у супроводі свого начальника штабу поручника А. Мельника негайно виїхав до Центральної Ради (нині — Педагогічний музей) та штабу округу, щоб отримати докладнішу інформацію про події. Командир Січових стрільців передусім хотів з'ясувати причетність до заколоту лівих українських партій. Довідавшись, що повстання є справою винятково російських більшовиків, Є. Коновалець виступив у Всеукраїнській раді військових делегатів із заявою про те, що Січові стрільці візьмуть участь у його придушенні²⁴. В казармах було скликано старшинські збори, на яких Є. Коновалець виголосив промову щодо становища в місті. Ось як передав січовострілецький історіограф В. Кучабський звернені до старшин і вояків слова: «Більшовики намагаються захопити Київ у свої руки випробуванним способом і тактикою, перешкодити у складенні сепаратного миру України з середньоевропейськими державами та у визнанні ними незалежності України фактично і правно, улегшити для війська Муравйова, висланого петроградським Раднаркомом, окупацію щойно проголошеної ІV Універсалом незалежної і суверенної Української народної республіки. Більшовицькі боївки в Києві поповнюють місцеві робітники, вороже до самостійности України населення, збільшовичені солда-

²³ Кучабський В. Від первопочинів до проскурівського періоду. — С. 55.

²⁴ Там само. — С. 60.

ти, а також і офіцери, які сподіваються тим знайти помилювання для себе в Муравйова. Є серед тих боївків і міська біднота, що сподівається на наживу в “буржуїв”. Найтрагічніше у цьому — нейтралітет більшості українських військових частин, бо невідомо, чи й вони не скерують зброю проти частин, що обороняють Київ від більшовиків. Деякі з таких “здержливо-нейтральних” уже дають збройну допомогу більшовикам. Не маємо ні наказів, ні вказівок, ні зв’язку з командою міста, ні з штабом Шинкаря (командувач Київського військового округу. — М. К.). Видно, що всі вони зв’язані бо-ями. Тож без дальшої затримки, зараз, по цій нараді, ми вступимо в бій з більшовиками в обороні незалежності України та її столиці. Ми мусимо всіма силами охоронити Центральну Раду, ліквідувати сильне вороже гніздо в Старокиївській дільниці, опанувати середмістя й Поділ, зв’язатися й допомогти чорним і червоним гайдамакам, Вільному козацтву та іншим частинам, стиснути й ліквідувати скупчення ворога на Печерському. Ворога стеретися з вікон та дахів будинків і звернути на це увагу стрільців для дотримання обережності в боях чи де-небудь на стійках. Проти нас кинуто гасло: “Бий австріяків-мадярів!” Ті, що оборонятимуть нашу казарму, нехай не дадуться спровокувати якимись одним-двома пострілами навмання. Тих, що нас атакують, треба засипати відразу сильним вогнем усієї зброї, яку маємо. Команда куреня залишається тут на місці. Сюди присилати необхідні ситуаційні повідомлення, спрямовувати поранених, доставляти вбитих»²⁵. Жодних заперечень з боку особового складу розпорядження Є. Коновальця не викликали. «З честю, згинемо смертю спартанців, — вигукнув командир кулеметної сотні СС четар Ф. Черник, — а не дамо пропасти ідеї незалежності України!»²⁶.

Відразу ж після цього Є. Коновалець разом із А. Мельником розробили план бойової операції куреня СС: планувалося очистити від червоногвардійців центральну частину міста в районі Софійського майдану й Великої Володимирської вулиці, після чого придушити гніздо заколоту на Подолі. Курінь СС налічував на цей момент понад 450 старшин і вояків (без 1-ї сотні Р. Сушка, яка все ще перебувала на фронті); січовикам протистояли близько 250 подільських

²⁵ Герчанівський Д. З Є. Коновальцем за державну незалежність України (1917–1919) // Євген Коновалець та його доба. — С. 195.

²⁶ Там само. — С. 195.

червоногвардійців і збільшовичених вояків українського полку ім. П. Сагайдачного²⁷. Як бачимо, чисельна перевага була на боці Січових стрільців, хоча важко говорити про її вирішальне значення в умовах вуличних боїв.

Упродовж 29—31 січня Січові стрільці спромоглись очистити від більшовиків центральну частину міста, ліквідувавши загрозу для будинку Центральної Ради, і відкинули їхні загопи на Поділ. Обидві сторони зазнали важких втрат. Тим часом до більшовиків приєдналися ще 200 збільшовичених сагайдачників²⁸. У ході боїв 1—2 лютого Січові стрільці остаточно опанували Поділ, зламавши опір подільської червоної гвардії. Гніздо заколоту таким чином було розбито. Перемога обійшлася дорогою ціною — Січові стрільці втратили понад 200 бійців убитими і пораненими.

Як зазначали сучасники, серед загального сум'яття й хаосу вуличних боїв дії військового підрозділу СС відзначалися досить високим рівнем зорганізованості. Бойові операції січовиків були чітко спланованими, і в цьому велика заслуга січовострілецького командування на чолі з Є. Коновальцем. «Головною причиною успіхів Січових стрільців були: систематичність дії і всюди присутність командування, — згадував В. Моклович, учасник вуличних боїв. — Стрілецькі відділи безупинно наступали й не давали ворогові часу на переформування й закріплення. Командування наказувало бити в найслабші місця противника і не так дбати про здобуття терену, як про цілковите знищення ворога»²⁹.

3 лютого 1918 р. українські частини здобули обложений «Арсенал», а наступного дня — останній осередок заколоту в місті — Головні залізничні майстерні. Проте вже 5 лютого штурм Києва розпочали російсько-більшовицькі загопи під командою Михайла Муравйова, що підійшли до столиці зі сходу. У цих боях Січові стрільці участі не брали — 6 лютого їх було переведено до Святошина, де курінь мав забезпечити від'їзд Центральної Ради та евакуацію столиці.

²⁷ Сивцов О. Київська Червона гвардія в боротьбі за владу Рад // Удні Жовтня. — Київ, 1987. — С. 63; Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). — Київ—Львів, 1996. — С. 244.

²⁸ Сивцов О. Київська Червона гвардія в боротьбі за владу Рад // Удні Жовтня. — С. 63.

²⁹ Моклович В. Оборона Центральної Ради (з боїв за Київ 1918 року) // Непогасний огонь віри. Збірник на пошану полковника Андрія Мельника, голови Проводу Українських Націоналістів. — Париж, 1974. — С. 61.

Вже у ніч на 8 лютого Центральна Рада і уряд під охороною Січових стрільців виїхали до Житомира. 9 лютого українські частини відступили з Києва і столицю України захопили більшовики.

Під час бойових операцій на Волині у лютому 1918 р. куреню СС доводилося здебільшого виконувати охоронні функції при Центральній Раді. Січові стрільці на чолі з Є. Коновальцем перебували разом з урядом УНР, супроводжуючи його в переїздах до Коростеня, Сарн. Лише під час наступу на Київ курінь СС разом з Окремим запорізьким загоном та Гайдамацьким кошем Слобідської України взяв участь у боях з більшовиками. Це сталося 28 лютого під с. Северинівка. Гайдамацький кіш під натиском більшовиків розпочав відступ, але ситуацію врятувала резервна 1-ша сотня СС — багнетною атакою січовики контратакували більшовиків і відкинули противника на схід. Тим часом 2-га сотня СС обійшла ворожі позиції біля Романівки й атакувала ліве крило більшовиків, змусивши ворога остаточно відступити³⁰. Після цього червоні вже не намагалися чинити опір просуванню українських військ на Київ. 2 березня 1918 р. до столиці без бою вступили українські війська. На вулицях Києва вояків урочисто вітали мешканці міста. Львівською вулицею на Софійський майдан проїхали автомобілем військовий міністр О. Жуківський, С. Петлюра, Є. Коновалець та інші військовики, яких натовп захоплено вітав вигуком «Слава!» На Софійському майдані відбувся урочистий молебень та парад, який приймали окремі члени Центральної Ради, С. Петлюра, Є. Коновалець, українські міністри³¹. За кілька днів до Києва повернулася Центральна Рада та уряд УНР.

На честь звільнення Києва, а також за виявлені в боях якості й за значні заслуги командирові куреня хорунжому Є. Коновальцю було надано звання полковника. Оскільки ж Січові стрільці показали високий рівень боєздатності та дисциплінованості, військове міністерство УНР ухвалило рішення залишити курінь СС у Києві для несення залогової служби³². «Під час останніх подій Січове стрілецтво виявило себе вірною підтримкою уряду і високобойовою та дисциплінованою частиною, — йшлося в наказі. — Тому уряд вирішив

³⁰ Кучабський В. Від первочинців до проскурівського періоду. — С. 79.

³¹ Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє-минуле. — Мюнхен, 1969. — С. 232–233; Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. — С. 35.

³² Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. — С. 35.

вибрати якраз Січових стрільців як гвардію України, залишаючи їх у Києві і ідучи назустріч всім побажанням січового стрілецтва у справі його організації»³³.

Згідно з планами військового міністерства УНР, у Києві відбувалося формування частин 4-го Київського армійського корпусу, проте вони поки що не становили серйозної збройної сили. Тож Січові стрільці залишались упродовж березня—квітня 1918 р. основною залогою столиці. Саме січовики у якості гвардійської частини безпосередньо здійснювали охорону Центральної Ради. 26 березня курінь СС, залучивши численних добровольців, розгорнувся в полк. Командний склад формації практично не змінився. Сотні було розгорнуто в курені. Серед сотенних командирів полку СС були такі згодом відомі військовики як А. Домарадський, Осип Думін, І. Рогульський, М. Загаєвич, Іван Андрух та ін.³⁴.

Тим часом становище в Україні після визволення її від більшовиків залишалось нестабільним. Присутність у країні великого контингенту союзницьких німецьких та австро-угорських військ, запрошених урядом УНР на допомогу в боротьбі з більшовицькою Росією, супроводжувалась постійним втручанням Центральних держав у внутрішні справи України. Небажання ж українських політичних сил домовитись між собою не лише паралізувало державотворчу діяльність Центральної Ради, але й зробило український уряд неспроможним визначити чіткий внутрішньо- та зовнішньополітичний курс розвитку. Полковник Є. Коновалець керувався принципом позапартійності війська й невтручання його в політику, проте ніколи не легковажив обставинами політичного характеру і уважно стежив за суспільно-політичним життям країни. Він цілком вільно орієнтувався у програмах та ідейних засадах наддніпрянських політичних партій. Характерно, що деякі сучасники вважали Є. Коновальця навіть більшою мірою політиком, аніж військовиком³⁵.

³³ Бойків О. Командир – Державний муж – Творець організованого націоналізму // *Організація Українських Націоналістів. Збірник статей до 25-ліття ОУН. 1929–1954. – Париж, 1955. – С. 53.*

³⁴ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО) України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 61; Кучабський В. Від першопочинів до прокурівського періоду. – С. 83, 84–85.*

³⁵ *Маланюк Є. Крути. Народина нового українця // Герої Крут. – С. 168; Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). – Кн. I (частини I й II). – Мюнхен, 1946. – С. 47.*

Є. Коновалець, як і переважна більшість січовиків, поставився негативно до гетьманського перевороту 29—30 квітня 1918 р. Ще 28 квітня німці розпустили засідання Центральної Ради, при чому кількох міністрів було заарештовано. Як командир полку СС Є. Коновалець того ж дня заявив голові Центральної Ради Михайлові Грушевському і прем'єр-міністру Всеволодові Голубовичу про свою готовність захищати уряд, однак жодних чітких наказів від них він не отримав. 29 квітня у Києві відбувся організований генералом Павлом Скоропадським за згоди та сприяння німецького командування державний переворот. Незважаючи на чисельну перевагу в Києві німецьких військ, які підтримували гетьманців, Січові стрільці були готові захищати Центральну Раду. Проте, не отримавши від провідних політиків УНР жодних інструкцій, командування полку СС не вдавалось до активних дій. «Прогаєння того моменту є також виною вищої української команди м. Києва, уряду й президії Центральної Ради, яких гетьманський переворот так налякав і збентежив, що вони не були в силі дати нам якихсь ширших директив», — так згадував про ті події Є. Коновалець³⁶. 30 квітня гетьманці зайняли практично всі головні установи столиці. Полк СС у своїх казармах по вул. Львівській, 24 опинився у безвихідному становищі, оточений звідусіль німецькими частинами. Новоспечений гетьман особисто запропонував полковникові Є. Коновальцю, щоб Січові стрільці визнали нову владу, однак зробити це Стрілецька рада відмовилась. Тому німецьке командування в ультимативній формі зажадало від Січових стрільців визнати гетьмана або ж роззброїтись. У цих умовах команда полку СС на чолі з Є. Коновальцем ухвалила розформувати частину, що й було здійснено впродовж 30 квітня — 1 травня 1918 р. Стрілецька рада постановила, щоб стрільці не повертались до Галичини, а залишались на Наддніпрянщині, бо «ще прийде час, коли стрільці будуть Україні потрібні»³⁷.

Після розпуску січовострілецької формації полковник Є. Коновалець, А. Мельник та деякі члени Стрілецької ради залишилися у Києві. Більшість січовиків також залишилися на Наддніпрянщині. 2-га сотня СС під командою сотника О. Думіна майже в повному складі перейшла на комендантську службу у Верхньодніпровськ

³⁶ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 291.

³⁷ Дашкевич Р. *Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота*. — С. 51.

на Катеринославщині, а 12-та сотня СС стала охороною Київського авіапарку. Чимало стрільців (близько 700) знайшли пристановище в Окремій запорізькій дивізії, що перебувала в цей час на Харківщині. З них було створено курінь у складі 2-го Запорізького республіканського полку підполковника Петра Болбочана та окремих підрозділ у Запорізькому легкоарматному полку полковника Парфеніва³⁸.

Мешкаючи в Києві, Є. Коновалець і його найближчі соратники уважно стежили за розвитком подій в Україні після гетьманського перевороту, відносинами між гетьманським урядом та українськими політичними партіями. «В момент гетьманського перевороту настрої мас були рішучо ворожі Скоропадському й виключали всяку співпрацю з ним, — згадував Є. Коновалець. — Ті настрої були так сильні, що підлягали їм і провідники мас, політичні діячі, що їх завданням є критично ставитись до всіх випадків політичного життя [...] З бігом часу українське громадянство поставилось до гетьманату трохи інакше: воно стало більш реально думати про рятування у першу чергу національних вартостей української державности, не забуваючи й про соціальні, і тому стало приступніше для думок про співпрацю з Гетьманом Скоропадським»³⁹. Цікаво, що вже у травні 1918 р. Є. Коновалець висловив думку про необхідність відновити січовострілецьку формацію⁴⁰. На початку липня члени Стрілецької ради (яка фактично не припинила свого існування) вирішили звернутися до гетьмана П. Скоропадського з проханням дозволити відновити військову формацію Січових стрільців. Це рішення, згадував Є. Коновалець, мало «своєю основою думку, що при тому складі військового елемента, який творився біля гетьманського уряду, необхідно мати й наскрізь українські, національно свідомі й боеві вишколені військові частини»⁴¹. Справді, в перші місяці гетьманської влади на провідних посадах у військовому міністерстві й Генеральному штабі опинились генерали й полковники колишньої російської армії, які здебільшого не поділяли ідею незалежності України.

³⁸ Андрух І. Січові стрільці у корпусі генерала Натіїва // *Літопис Червоної Калини*. — 1930. — Ч. 4. — С. 5–8; Сушко Р. Знак часу // *Літопис Червоної Калини*. — 1929. — Ч. 1. — С. 18–19.

³⁹ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 294.

⁴⁰ Див.: Дашкевич Р. *Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота*. — С. 54; Донцов Д. *Рік 1918. Київ*. — Торонто, 1954. — С. 38–39.

⁴¹ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 294.

Сформовані за Центральної Ради українські військові частини поступово переводили на кадрову основу або ж розформовували (за винятком Запорізької дивізії). З армії через «непрофесійність» усували старшин воєнного часу, серед яких, проте, рівень національної свідомості був найвищим. Такий стан речей загрожував поступовим перетворенням армії Української Держави на збройні сили російської контрреволюції. Тож не дивно, що рішення Стрілецької ради позитивно оцінили й опозиційні до гетьманського уряду українські соціалістичні партії, об'єднані в Український національний союз (УНС).

Значну допомогу Є. Коновальцю у справі відновлення полку СС надали також керівник міністерства закордонних справ Дмитро Дорошенко та директор Українського телеграфного агентства Дмитро Донцов, виконуючи роль посередників між Стрілецькою радою та гетьманським палацом. Уже 29 липня 1918 р. П. Скоропадський прийняв на аудієнції групу січовострілецьких старшин — полковника Є. Коновальця, сотників Р. Сушка і Ю. Чайківського. Колишні січовики висловили бажання відновити формуацію СС у складі української армії. Гетьман схвально поставився до цієї ідеї і пообіцяв якомога швидше полагодити усі організаційні моменти⁴². Та все ж, бюрократичні зволікання зайняли ще близько місяця. Щойно 23 серпня 1918 р. гетьман віддав наказ про формування Окремого загону Січових стрільців⁴³. Загін мав складатися з 4 піших і 1 кулеметної сотень, легкогарматної батареї, кінної розвідки й технічних підрозділів. Згідно зі штатним розписом, він мав налічувати 30 старшин і 1000 вояків. Командиром загону було призначено полковника Є. Коновальця, начальником штабу — сотника А. Мельника. Місцем постою частини стала Біла Церква, невеличке повітове містечко під Києвом. Загальний нагляд за формуванням загону було покладено на військове міністерство Української Держави.

31 серпня 1918 р. делегація від Стрілецької ради на чолі з полковником Є. Коновальцем висловила подяку гетьманові П. Скоропадському за відновлення військової формації СС. Делегати урочисто запевнили гетьмана, що оборона української державності

⁴² Донцов Д. Рік 1918. Київ. — С. 48.

⁴³ Гладкий Г. Січові стрільці // Літопис Червоної Калини. — 1935. — Ч. 6. — С. 5; Довбня В. Січові стрільці кийського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років. — С. 49.

перед зовнішніми і внутрішніми ворогами залишатиметься незмінним і головним завданням Січових стрільців. Формация СС, заявили січовострілецькі представники, завжди вірно служитиме Українській державі.

Отож, уже в вересні 1918 р. в Білій Церкві розпочалось формування Окремого загону Січових стрільців. Стрілецька рада негайно оголосила про збір до Білої Церкви колишніх січовиків. Звістку про відновлення січовострілецької формации було надіслано й до Окремої запорізької дивізії. «Одного дня, з початком вересня, приїхав до сотника Дашкевича телефоніст зі штабу дивізії і повідомив, що до штабу дивізії прийшла для нього з пошти таємнича телеграма: “Усі до Білої Церкви — Коновалець”», — згадував Р. Дашкевич⁴⁴. Термінові телеграми з наказом негайно прибути до місця постою загону СС полетіли у різні куточки України, де після гетьманського перевороту перебували Січові стрільці. За кілька днів до Білої Церкви прибули перші групи старшин і стрільців.

Формування Окремого загону СС супроводжував посилений військовий вишкіл його особового складу. З бійцями постійно проводили стройову підготовку, польові заняття тощо. Особливу увагу командири приділяли зміцненню дисципліни⁴⁵. Для початкового вишколу новобранців було створено кіш. Як згадував начальник штабу загону СС сотник А. Мельник, завдяки інтенсивній роботі старшин і командного складу «поцестило протягом неповних трьох місяців з різноманітної людської маси створити військову частину, що дорівнювала першим формациям, Куреневі СС чи Полкові СС, ба — перевищувала їх»⁴⁶. Товариш військового міністра генерал О. Лігнау, який наприкінці жовтня 1918 р. відвідав Січових стрільців з інспекцією, дуже високо оцінив боєздатність підрозділів СС⁴⁷.

Події на фронтах Першої світової війни у жовтні 1918 р. показали, що військова поразка Німеччини й Австро-Угорщини є справою найближчого часу. Українські політики небезпідставно побоювалися, що гетьман, позбавлений австро-німецької підтримки, а

⁴⁴ Дашкевич Р. *Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота*. — С. 69–70.

⁴⁵ Довбня В. *Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років*. — С. 51.

⁴⁶ Мельник А. *Київ — Мотовилівка — Карабчіїв, де наші серця сповнялись гордоцив та радощів // Євген Коновалець та його доба*. — Мюнхен, 1974. — С. 169.

⁴⁷ Кучабський В. *Від первопочинів до проскурівського періоду*. — С. 113.

отже і необхідності дотримуватися курсу на незалежність України, відкрито переорієнтується на створення федерації з майбутньою, небільшовицькою Росією⁴⁸. В країні надзвичайно зросла активність російських політичних партій та організацій, що прагнули перетворити Україну на осередок відновлення «єдиної і неподільної» Росії. 14 жовтня П. Скоропадський прийняв делегацію російського Союзу хліборобів, яка заявила, що самостійність України є тимчасовим явищем, і закликала гетьмана провадити політику, спрямовану на об'єднання з Росією. П. Скоропадський погодився з делегатами, своєю чергою закликавши їх до терпіння⁴⁹. Його намір використати українську державність як ґрунт для відновлення російської держави ставав дедалі очевиднішим.

Зрозуміло, така політика гетьмана викликала серед партій УНС гостро негативну реакцію. Перебування в Білій Церкві, поблизу Києва, боездатної національної військової частини додавало діям Союзу рішучості. Його керівництво навіть вимагало від гетьмана передислокувати Січових стрільців до Києва як гарантії дотримання гетьманським урядом національних інтересів. Є. Коновалець згадував, що «справа перенесення Січових стрільців до Києва була дискутована політиками та військовими дуже гостро»⁵⁰. Втім, на цей час ішлося вже не лише про засоби мирної політичної боротьби. 29—30 жовтня 1918 р. в Києві відбулась таємна нарада представників УНС за участю провідних його діячів Володимира Винниченка, Микола Шаповала, командира Окремого корпусу залізничної охорони генерала Олександра Осецького та ін. Оскільки полковник Є. Коновалець у цей час перебував у відпустці в Харкові, Стрілецьку раду представляли сотники А. Мельник і Ф. Черник. Було вирішено в разі, якщо П. Скоропадський проголосить федерацію з Росією, підняти збройне повстання проти гетьманського режиму. Спеціально для цього створювався таємний оперативний штаб на чолі з генералом О. Осецьким, до його складу також увійшли А. Мельник і Ф. Черник. Радикально налаштовані члени УНС розглядали рішення наради як перший крок до повстання.

⁴⁸ Див.: Ковальчук М. Гетьман Павло Скоропадський та українське державотворення доби визвольних змагань // Пам'ять століть. — 2002. — № 1. — С. 45–46.

⁴⁹ Деникин А. Очерки русской смуты. — Т. 4, 5. Вооруженные Силы Юга России. — Москва, 2005. — С. 261.

⁵⁰ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. — С. 297.

Щоб обговорити ухвалені на нараді рішення, Стрілецька рада терміново викликала Є. Коновальця до Білої Церкви. Однак, довідавшись про створення таємного штабу, він не надто поспішав з остаточними висновками, не відкидаючи можливості досягти порозуміння між гетьманом та УНС. Його політична позиція на цей час полягала в тому, що «Січові стрільці будуть вірні гетьманській владі, якщо вона буде боронити самостійної, від нікого незалежної української державності»⁵¹.

До того ж, увагу Є. Коновальця у цей час привертали не лише перипетії політичної боротьби в Наддніпрянщині, але й події в Галичині, де після розпаду Австро-Угорщини владу перебравли місцеві українці. Вже в перших числах листопада 1918 р. в Галичині розпочалося збройне протистояння українців з поляками за владу в краї. У зв'язку з цим Головна рада галицьких, буковинських і угорських українців, яка не припинила свого існування і до чийого виконавчого комітету як представник Січових стрільців входив Є. Коновалець, 6 листопада опублікувала в київських часописах звернення, в якому закликала українську громадськість Наддніпрянщини надати Західній Україні негайну допомогу в боротьбі з польською агресією. «Дужі голоси Українського народу в Галичині не просять помочі, а приказують всім, у кого б'ється серце свідомого українця, негайно стати поруч з ними до посліднього бою, — йшлося у зверненні. — Се в першій мірі відноситься до українців Галичини, Буковини і Угорщини, які в сю хвилю прибувають поза межами свого краю [...] Січові стрільці з Галичан, які зібрались над Дніпром біля Києва, мають негайно перевести організацію військової помочі для Галичини. Правильна організація вимагає не їхати окремими відділами, а цілими бойовими одиницями»⁵². У Києві було розпочато формування з добровольців Українського козацького загону ім. І. Гонти, що мав вирушити на допомогу до Галичини. Цікаво, що серед проросійських кіл подібні військові одиниці викликали певні побоювання. «Сьогодні у “Відродженні” заклик — у зв'язку з виступом галичан, а може, для захоплення [влади] тут?» — так передав цей настрій російський вчений В. Вернадський у своїх щоденникових записах⁵³.

⁵¹ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 296.

⁵² *Нова Рада*. — 1918. — 6 листопада.

⁵³ *Вернадский В. Дневники 1917–1921*. — Киев, 1997. — Кн. 1. — С. 124.

Справді, політична криза у Києві дедалі більше загострювалася. Переговори П. Скоропадського з російськими партіями, зустріч гетьмана 3 листопада 1918 р. на ст. Скороходів на Полтавщині з донським отаманом Красновим, яка проходила під гаслами «вдодження Росії», свідчили про неухильне зростання проросійських настроїв у політиці гетьманського уряду. «Такі відносини вказували ясно, що ось-ось уся влада явно перейде в руки правих російських кіл, себто станеться те, проти чого Січові Стрільці виразно застереглися в своїй декларації», — згадував Є. Коновалець⁵⁴. На початку листопада 1918 р. гетьман П. Скоропадський під тиском різних політичних сил кілька разів приймав рішення перевести Окремий загін СС із Білої Церкви до Києва — і щоразу скасовував уже віддане розпорядження. У штабі загону це породжувало справжнє сум'яття. 11 листопада Стрільська рада доручила полковникові Є. Коновальцю виїхати до Києва і з'ясувати остаточно, чи мають Січові стрільці готуватися до переїзду⁵⁵.

11 листопада Є. Коновальця прийняв гетьман П. Скоропадський, який заявив, що справа переведення Окремого загону СС до Києва ще не вирішена. Виходячи з гетьманського палацу, Є. Коновалець несподівано зустрівся з делегатами галицької Української національної ради — Осипом Назаруком та Володимиром Шухевичем, які приїхали до Києва просити гетьманський уряд про допомогу. Під час розмови з полковником галицькі представники запропонували перевести загін Січових стрільців до Львова — для участі в боях з поляками. Оскільки ж Є. Коновалець принципово не заперечував, львівські посланці попрохали гетьмана П. Скоропадського вислати Окремий загін СС до Галичини. Після короткої наради у гетьмана за участю Є. Коновальця було вирішено, що загін передислокується на лінію Козятин—Жмеринка, звідки він начебто самочинно (щоб уникнути ускладнень у відносинах між Українською Державою та Польщею) мав дістатися до Галичини.

З гетьманського палацу полковник Є. Коновалець, О. Назарук та В. Шухевич вирушили до президії УНС, де застали голову Союзу В. Винниченка. На звістку про виїзд Січових стрільців до Галичини

⁵⁴ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 302.

⁵⁵ Кучабський В. *Від первопочинів до прокурівського періоду*. — С. 119; Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 298.

В. Винниченко, як пізніше згадував Є. Коновалець, відреагував дуже гостро, «страшенно схвилювався, назвав заходи др. Назарука зрадою та заявив, що все є готове до повстання»⁵⁶. Нарешті, після нетривалої дискусії її учасники зійшлися на тому, що справу від'їзду до Галичини вирішить сама Стрілецька рада. Ввечері 11 листопада Є. Коновалець та О. Назарук виїхали до Білої Церкви.

Реакція В. Винниченка була не випадковою — адже загін СС мав стати основною військовою силою Союзу в майбутньому повстанні проти гетьманату, тож на Січових стрільців було покладено великі надії⁵⁷. Від'їзд загону до Галичини ставив під сумнів успіх повстання.

13 листопада 1918 р. Стрілецька рада обговорила справу можливого виїзду загону СС до Галичини. Переважна більшість старшин висловились проти. «Виступ проти гетьманщини в ім'я української державної ідеї вже неминучий. Ніхто вже не заверне гетьманщини з її походу в обійми Росії, — так описував їхні аргументи В. Кучабський. — Ось так з нею пропаде й українська державна ідея, бо гетьманщина здискредитувала в розумінні маси і саму цю ідею, і навіть назву України. Слід буде повстанням проти гетьманщини під кличем оборони української державності довести, що гетьманщина й Українська держава, це не одне й те саме. По всій ймовірності, січовому стрілецтву доведеться полягти в цій боротьбі, але його смерть повинна стати історичною демонстрацією, яка доказуватиме, що вже ніколи Україна не об'єднається добровільно з Московщиною»⁵⁸. Переважною більшістю голосів (проти голосу лише сотника Р. Сушка) було вирішено, що Окремий загін СС має залишатись у Білій Церкві та взяти участь у повстанні проти гетьманату. Це рішення, не перебільшуючи, можна назвати доленосним. Сучасники, як і нащадки, давали цій події різні, часто діаметрально протилежні оцінки. Багато років по тому Є. Коновалець писав: «Закид про “зраду” Січових стрільців Українській державі та Гетьманові Скоропадському йде в парі з закидом “зради” Галичині [...] Ще в 1920 — 21 роках українське громадянство Східньої Галичини було в масі вороже настроєне до Січових Стрільців, вважаючи їх головними винувниками некорисного звороту в українсько-польській

⁵⁶ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 299.

⁵⁷ Винниченко В. *Відродження нації (Історія української революції. Марець 1917 — грудень 1919 р.)*. — Київ, 1990. — Ч. III. — С. 90.

⁵⁸ Кучабський В. *Від первопочинів до проскурівського періоду*. — С. 120–121.

війні. Ворожі Січовим Стрільцям настрої в Галичині скріплювали погляди великої частини галичан про шкідливість протигетьманського повстання»⁵⁹. Проте зазначмо, що за підрахунками українського історика Лева Шанковського, навіть якби Стрілецька рада вирішила їхати до Львова, загін СС міг прибути туди не раніше 20—21 листопада 1918 р., тобто тоді, коли польські війська у Львові вже значно переважали українські й коли січовики не могли кардинально змінити співвідношення сил⁶⁰. Тож участь Січових стрільців у львівських боях навряд чи відвернула би втрату Львова.

Що ж до оцінки участі Січових стрільців у повстанні проти гетьмана, доволі виваженими видаються міркування самого Є. Коновальця, який зазначив, що репресивно-каральні заходи гетьманського уряду щодо селянства «скомпрометували серед широких народніх мас ідею українського національного визволення настільки, що ті маси швидко будуть готові піти за кожною силою, яка йтиме під гаслом боротьби проти України [...] Саме становище на Великій Україні (восени 1918 р. — М. К.) є того роду, що з моментом вибуху революції в Центральних Державах провал гетьманщини є майже певний [...] При відсутності в той час Січових Стрільців на Україні цей протигетьманський рух прийняв би московсько-більшовицький характер»⁶¹. Досить влучно охарактеризував тодішню ситуацію в Україні й інший відомий січовострілецький старшина, Р. Дашкевич: «Безперечно, коли б Німеччина трохи пізніше програла війну, то тоді також німецькі війська потягнулися б додому і цей незорганізований повстанчий рух проти поміщиків, уряду гетьмана та німців був би поширився на цілу Україну. Він був би знайшов свого провідника — Махна чи Григорієва — і був би повалив гетьманську владу. Настав би хаос, прийшло б до знеславлення самої української державності, як держави з “карательниками” та насиллям над українським народом. Совети, звичайно, скористали б з цього і без бою були б зайняли Україну. Зорганізоване повстання проти гетьмана, яке перевела Директорія, запобігло цьому всьому. Урятувало на якийсь час українську державність і лишило

⁵⁹ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 296—297.

⁶⁰ Шанковський Л. *Українська Галицька Армія. Воєнно-історичний нарис*. — Львів, 1999. — С. 5—46.

⁶¹ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 299, 303.

будучим українським поколінням гарну сторінку історії наших Визвольних Змагань»⁶².

13 листопада 1918 р. до Білої Церкви прибули звільнений нещодавно з гетьманської в'язниці С. Петлюра та командир Окремого корпусу залізничної охорони генерал О. Осецький, військовий керівник повстання. Ввечері цього дня в Києві на таємному засіданні президії УНС було обрано Директорію на чолі з В. Винниченком, яка мала керувати повстанням. На цьому засіданні були присутні представники Січових стрільців, що висунули на посаду члена Директорії й Головного отамана повстанських військ кандидатуру С. Петлюри, яку було схвалено⁶³. 14 листопада з'явилася грамота гетьмана П. Скоропадського про федерацію з майбутньою відродженою Росією. Полковник Є. Коновалець, який саме тоді був у Києві, ще намагався особисто переконати гетьмана повернутись до переговорів з УНС. Та коли П. Скоропадський категорично відмовився, Є. Коновалець, заявивши, що складає з себе відповідальність за подальші події, покинув гетьманський палац. Грамота про федерацію, як згадував Є. Коновалець, остаточно переконала його в необхідності підтримати повстання проти гетьманського режиму⁶⁴. Ввечері того ж дня він разом із перевдягнутим у залізничника В. Винниченком повернувся до Білої Церкви.

Після грамоти гетьмана про федерацію Директорія відкрито проголосила повстання проти режиму. 14 листопада з'явилась відозва Головного отамана С. Петлюри до народу України, а наступного дня Директорія видала відозву аналогічного змісту. Обидва документи закликали до повалення гетьманського режиму, сповіщали про початок збройного повстання й відновлення Української Народної Республіки⁶⁵. В Україні розпочалася громадянська війна.

Уже 15 листопада 1918 р. головнокомандувач військ Директорії генерал О. Осецький призначив полковника Є. Коновальця начальником середньої бойової дільниці республіканських військ. Проти-

⁶² Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. — С. 140.

⁶³ Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 122. В історичній літературі створення Директорії часто помилково датують 15 листопада, коли ж насправді це сталося 13 листопада.

⁶⁴ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. — С. 303.

⁶⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. — Т. 3. — Прага, 1921. — С. 131—132, 133.

гетьманське повстання було задумане як загальне, з переходом деяких військових частин на бік республіканців (що сталося далеко не відразу). Тож, крім 1-го куреня СС, у розпорядженні Є. Коновальця мали опинитись 2-га сотня й кулеметна команда Власного конвою гетьмана, легкогарматна батарея зі складу 7-ї дивізії 4-го Київського корпусу⁶⁶. Проте, оскільки жодна з цих частин (які, до того ж, перебували у Києві) не поспішала визнавати Директорію УНР, у розпорядженні Є. Коновальця насправді далі залишалися тільки Січові стрільці. Тож, фактично, йшлося саме про цю силу, коли полковнику Є. Коновальцю було наказано захопити ввечері 16 листопада Фастів та зайняти Білу Церкву⁶⁷.

Станом на 15 листопада 1918 р. Окремий загін СС налічував 59 старшин і 1187 вояків, причому з них у бойовій частині було 46 старшин і 816 вояків⁶⁸. Це був курінь у складі 4 піших сотень під командою сотників І. Рогульського, О. Думіна, М. Загаевича, В. Кучабського, кулеметної сотні сотника Ф. Черника, легкої батареї (4 гармати) під командою сотника Р. Дашкевича, кінної розвідки сотника Ф. Бориса, школи підстаршин на чолі з сотником В. Чорнієм, штабової сотні під командою сотника Д. Герчанівського та коша, яким командував сотник А. Домарадський. Командиром куреня був сотник Р. Сушко. На чолі штабу загону стояв сотник А. Мельник, ад'ютантом штабу був сотник М. Матчак⁶⁹.

Уранці 16 листопада в Білій Церкві за наказом полковника Є. Коновальця було зібрано січовострілецькі сотні та підрозділи. Січовим стрільцям зачитали грамоту гетьмана про федерацію з Росією та наказ штабу загону СС про перехід загону в підпорядкування Директорії УНР. Це викликало загальну радість та піднесення серед стрільців⁷⁰.

Оскільки військові частини київської залози, як уже згадувалося, не підтримали повстання, перед військовим штабом Директорії постала потреба зорганізувати наступ на Київ. Про підтримку

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 1 — 1 зв.

⁶⁷ Там само. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 5 зв.

⁶⁸ Дорошенко Д. *Історія України 1917–1923 рр.* — Т. II. — Нью-Йорк, 1954. — С. 248; Курах М. *Січово-стрілецькі формації в українських арміях.* — С. 30; Кучабський В. *Від первочинів до проскурівського періоду.* — С. 112.

⁶⁹ Кучабський В. *Від первочинів до проскурівського періоду.* — С. 112.

⁷⁰ Дашкевич Р. *Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота.* — С. 84.

Директорії оголосили Чорноморський кіш у Бердичеві й Окрема запорізька дивізія на Харківщині, проте перший був нечисленним, а друга перебувала занадто далеко від центру країни. Тому, знову ж таки, в наступ на Київ мали піти саме Січові стрільці. Здійснити цей план доручили полковникові Є. Коновальцю. Якщо взяти до уваги, що тільки в Києві на той час було понад 10 тис. російських старшин, окрім німецьких військ, складність завдання стає очевидною.

Не зволікаючи, 16 листопада Січові стрільці зайняли Білу Церкву, розігнавши кадрові 22-й Канівський і 1-й Бузький кінний полки зі складу 4-го Київського корпусу⁷¹. У місті було проголошено владу Директорії УНР. Уранці 17 листопада 2-га сотня СС на чолі з сотником Р. Сушком зайняла Фастів; представники німецької залози оголосили нейтралітет. До Фастова переїхали з Білої Церкви Директорія та штаб куреня СС на чолі з полковником Є. Коновальцем.

18 листопада січовострілецькі підрозділи в бою біля Мотовилівки розбили вислані з Києва 1-шу офіцерську добровольчу дружину під командою полковника Л. Святополка-Мірського, 4-й Сердюцький полк та кадровий 3-й Київський кінний полк. Увечері того ж дня Січові стрільці зайняли Васильків⁷². «Кілька днів пізніше Україна вже палає, — згадував Є. Коновалець. — Мотовилівський бій вирішив долю гетьманщини»⁷³.

На бік республіканців перейшов 2-й Подільський корпус на Поділлі, Сірожупанна дивізія на Чернігівщині; Запорожці зайняли Харківщину. На теренах країни з новою силою розгорнувся повстанський рух, що набув величезних масштабів. Здійснена за наказом Директорії УНР загальна мобілізація в кілька разів збільшила чисельність республіканських військ.

Упродовж 19—20 листопада Січові стрільці зайняли Глеваху, Гатне, Юрівку під Києвом. Біля Червоного Трактиру на їхній бік перейшов Лубенський сердюцький кінний полк під командою підполковника Юрія Отмарштайна. 20—21 листопада під Київ прибули з Бердичева підрозділи Чорноморського коша. Одночасно артилерія Січових стрільців розпочала обстріл південних районів Києва. Столиця опинилася в облозі.

⁷¹ Зибкліевич Є. Листопадіві події // Літопис Червоної Калини. — 1929. — Ч. 3. — С. 7.

⁷² Кучабський В. Від першопочинів до проскурівського періоду. — С. 141.

⁷³ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. — С. 304.

З Окремого загону Січових стрільців, Чорноморського коша, повстанських Дніпровської бригади, Запорізького загону та групи полковника М'ясника було створено Західну групу республіканських військ (яка ще мала назву «Осадна») під командою полковника Є. Коновальця. Незабаром його ж було призначено командувачем республіканських військ на Київщині⁷⁴.

Республіканські частини вели бої з підрозділами Київської офіцерської добровольчої дружини під командою генерала Л. Кірпи́чова та сердюцькими частинами, що обороняли місто на лінії Юрківка — Крюківщина — Жуляни — Червоний Трактир. Особливо запеклі бої відбувались 21—23 листопада, під час них обидві сторони зазнали великих втрат. Втім, уже незабаром бойові дії під Києвом перейшли у фазу позиційної війни. Директорія УНР побоювалася, що рішучий наступ на Київ примусить німецькі війська взяти активну участь в обороні міста. 29 листопада 1918 р., згідно з домовленістю між представниками штабу Директорії УНР і німецького командування про відтягнення республіканських військ з-під Києва, Січові стрільці відступили на лінію Підгірці—Глеваха⁷⁵. На цих позиціях січовострілецькі частини і перебували впродовж кількох наступних тижнів.

З перших днів облоги Києва Є. Коновальцю довелося вирішувати не лише оперативні завдання, але й цілу низку військово-організаційних питань, пов'язаних з приходом добровольців і мобілізованих, а також розгортанням нових частин. Стрілецька рада виступала проти загальної мобілізації. Полковник Є. Коновалець намагався переконати командування, що відсутність у республіканських військ мобілізаційного апарату не дасть змоги провести її організовано. «Дальшим важним аргументом проти оголошення загальної мобілізації, — це особливо ми підкреслювали — був факт, що при загальній мобілізації нахлине у військові частини дуже багато непевного й розкладового елемента, який буде тільки тягарем при формуванні боєздатних частин, — згадував Є. Коновалець. —

⁷⁴ *Biblioteka Narodowa w Warszawie. — Archiwum im. Tarasa Szewczenki. — M/f. 92256. — Наказ для західної групи республіканських військ — групи полковника Коновальця Ч. 26 від 29 листопада 1918 р. — Str. 644; ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 4, 5, 6 зв.*

⁷⁵ *Кучабський В. Від первопочинів до проскурівського періоду. — С. 187; Biblioteka Narodowa w Warszawie. — Archiwum im. Tarasa Szewczenki. — M/f. 92256. — Наказ для західної групи республіканських військ — групи полковника Коновальця Ч. 26 від 29 листопада 1918 р. — Str. 644.*

Головне командування нас не послухало й оголосило загальну мобілізацію. Як можна було передбачати, почали напливати вже в перших днях по оголошенню мобілізації такі маси народу, що ні одна з регулярних частин не могла їх опанувати»⁷⁶.

Уже в перші дні облоги столиці курінь СС було розгорнуто завдяки мобілізованим у полк двокурінного складу при 4 легкогарматних батареях. Після відступу з-під Києва 1-й полк СС мав у своєму складі вже 3 курені і 6 батарей; розпочалось формування 2-го полку СС. 2 грудня 1918 р., за наказом Головного отамана військ УНР С. Петлюри, Окремий загін СС, Окремий чорноморський загін, Дніпровську бригаду було розгорнуто в дивізії⁷⁷. Є. Коновальця було призначено командиром дивізії СС. 3 грудня з'явився наказ про зведення 1-ї дивізії СС, Чорноморської і Дніпровської дивізій в Осадний корпус. Виконувачем обов'язків командира корпусу було призначено полковника Є. Коновальця⁷⁸. 8 грудня Головний отаман віддав наказ № 46, перший параграф якого стверджував: «Наказую лічити сформованим Осадний Корпус, отаману котрого полковнику Коновальцю підлягають частини: Дніпровська дивізія, перша дивізія Січових стрільців, Чорноморська дивізія, 8 піша дивізія, Хвастівська залога (3 курені), Білоцерківська та Уманська резервні бригади, Білоцерківська окрема бригада, 2-й Дніпровський резервний полк, запасовий кіш Січових стрільців, окремий запасовий курінь Січових стрільців, Ходорківський курінь, а також всі резервні і охоронні частини, котрі знаходяться на території Осадного Корпусу»⁷⁹. Разом війська Осадного корпусу налічували до 50 тис. бійців при 48 гарматах. Командування корпусу розташовувалось у Фастові, туди з Василькова, де був штаб дивізії СС, і переїхав полковник Є. Коновалець.

Призначення Є. Коновальця командиром Осадного корпусу було визнанням його неабияких військових заслуг на службі Україні. Щоправда, Січових стрільців з переходом на нову посаду Є. Коновалець був змушений залишити. Командиром дивізії СС став сотник Р. Сушко.

У цей час Є. Коновалець зосередився головню на організаційній праці. На тлі браку відповідної кількості військових кадрів та

⁷⁶ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 306–307.

⁷⁷ *Centralne Archiwum Wojskowe (далі — CAW)*. — I. 380 (*Sprzymierzona armia Ukrainiska*). — 8. 85. — *Наказ війську Української Народної Республіки ч. 10 від 2 грудня 1918 р.* — Стр. 26.

⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 6.

⁷⁹ Там само. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 8 — 8 зв.

неспроможності військової влади тримати під контролем багатотисячні маси мобілізованих стали з'являтися самозвані отамани зі своїми повстанськими загонами, які часто діяли самостійно, не підкоряючись наказам головного командування. «Безладдя, яке маси мобілізованих внесли в запілля та якого з-за боєвих операцій на фронті не було змоги негайно усунути, пророкувало хаос, що постане в Києві, коли Осадний корпус вступить до міста», — писав Є. Коновалець⁸⁰. Командир Осадного корпусу вживав різних заходів, аби зарадити становищу. Так, 5 грудня штаб 1-ї дивізії СС видав наказ, згідно з яким на вояків інших частин чи з'єднань Осадного корпусу, що без потреби перебуватимуть на теренах постою Січових стрільців, чекало суворе покарання⁸¹. Вживалося й заходів, щоби підвищити дисципліну в військових частинах. Проте ці та інші заходи штабу Осадного корпусу через об'єктивні причини не могли бути надто ефективними.

Доля Києва на цей час фактично вже була вирішеною. Лише перебування у столиці значної кількості німецьких військ не давало військам Директорії здобути місто. Однак упродовж першої половини грудня 1918 р., коли німці та австрійці розгорнули евакуацію з України, успішно розкладаючись на ґрунті революційного бродіння, владу Директорії УНР було встановлено майже на всіх теренах України. Натомість гетьманський уряд зберіг контроль лише в Києві. Однак 12 грудня 1918 р. делегати німецького командування підписали з представниками Директорії УНР угоду про те, що німецькі частини не чинитимуть перешкод вступові республіканських військ до міста. Того ж дня розпочався наступ Осадного корпусу на Київ.

Є. Коновалець планував увести до столиці лише надійні та дисципліновані частини. Такими, звичайно ж, були Січові стрільці — тож за розпорядженням командування Осадного корпусу наступ на Київ розгорнула спершу лише дивізія СС. 13 грудня 1918 р. Січові стрільці зайняли район Жуляни—Мишоловка, але самочинно в наступ перейшли також частини Дніпровського коша отамана Зеленого. 1-ша Дніпровська дивізія зайняла Білогородку—Біличі, 2-га Дніпровська дивізія з лівого берега Дніпра вирушила до ст. Дарниця. Одночасно Чорноморська дивізія підійшла під

⁸⁰ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 307.

⁸¹ Кучабський В. *Від первопочинів до прокурівського періоду*. — С. 154.

Пуцу-Водицю⁸². Відділи гетьманських дружинників у безладді відступали до Києва.

Штаб Осадного корпусу мав відомості, що командири Дніпровських дивізій обіцяли своїм бійцям 3 дні безкарної гулянки «по київській буржуазії». Власне, рівень дисципліни й організованості у військах був найнижчим саме в Дніпровському коші, повністю сформованому з селян Київщини. 14 грудня полковник Є. Коновалець віддав наказ, за яким Дніпровські та Чорноморська дивізії мали припинити наступ у передмістях Києва. Продовжувати наступ повинна була лише 1-ша дивізія СС⁸³. Та події вийшли з-під контролю штабу Осадного корпусу. Ще вночі 14 грудня в Києві вибухнуло повстання політв'язнів. Повстанці вже на ранок опанували Печерськ, роззброюючи гетьманські частини. Офіцерські добровольчі відділи кидали фронт під Києвом і йшли до міста. Опівдні 14 грудня Січові стрільці рушили на район Жуляни—Пост-Волинський. Проте частини 1-ї Дніпровської дивізії отамана Ф. Тимченка, всупереч наказу Є. Коновальця, також вирушили з сіл Білогородка—Біличі на Петропавлівську Борщагівку. Близько 13-ї години штаб гетьманських військ віддав наказ припинити опір республіканським частинам. Просуваючись услід за гетьманськими відділами, що відступали, частини 1-ї Дніпровської дивізії першими вступили до Києва. Січові стрільці лише ввечері 14 грудня зайняли Солом'янську площу, а окремі січовострілецькі підрозділи з'явилися у центрі міста.

Таким чином, здобуваючи Київ, штаб Осадного корпусу не зміг утримати ситуацію під контролем. «Несподівано швидкий розвал гетьманського фронту не дав нам змоги здійснити наші плани, — визнавав Є. Коновалець. — Разом з організованими частинами вступило до Києва багато непевних і нездисциплінованих відділів»⁸⁴.

Гетьманат було повалено. Роль, що її відіграв у протигетьманському повстанні полковник Є. Коновалець як командир Січових стрільців та Осадного корпусу, дуже високо піднесла його авторитет у республіканських політичних колах. Власне, саме у цей час він також став однією з провідних фігур серед воєначальників армії УНР.

15 грудня 1918 р. Київ вітав війська Директорії. Парад частин Осадного корпусу, що відбувся на Софійському майдані, приймав

⁸² Кучабський В. Від першопочинів до проскурівського періоду. — С. 155–156.

⁸³ Там само. — С. 156.

⁸⁴ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. — С. 307.

полковник Є. Коновалець разом зі своїм штабом⁸⁵. Командування корпусу розташувалось по вул. Олександрівській, 6; сам Є. Коновалець замешкав у готелі «Континенталь». Поки Директорія перебувала у Вінниці, тимчасово цивільну владу в столиці було передано спеціальної Раді комісарів, а військову — командирі Осадного корпусу⁸⁶. Одночасно Є. Коновалець став комендантом Києва. У виконанні своїх обов'язків він, звичайно, спирався насамперед на Січових стрільців. «Стрілецька Рада заздалегідь поставилася дуже неприхильно до думки передання військової влади в Києві Січовим стрільцям. Директорія стояла на тому, що тільки Січові стрільці зможуть завести в Києві сякий-такий лад і що мої функції, як відпоручника Директорії, триватимуть дуже короткий час, — згадував Є. Коновалець. — Ніяких директив ані щодо загальної лінії політики, ані щодо маси заплутаних питань місцевого київського значення я не одержав. На мої настирливі запити з Києва до Вінниці, де в той час перебувала Директорія, я весь час одержував стереотипні відповіді: “все, мовляв, буде полагоджено, коли Директорія приїде з Вінниці до Києва”»⁸⁷.

Проте від самого початку організаційна діяльність штабу Є. Коновальця нашттовхнулася на низку серйозних труднощів. Відсутність єдності в політичному таборі Директорії УНР і чітко сформульованої програми дій далася взнаки ще під час протигетьманського повстання. Після перемоги ж таке становище лише поглиблювало загальну політичну кризу та, зокрема, сприяло деморалізації серед республіканських військ. «Тим часом кожний день неясности й непевности почало відбиватися з одного боку на тактиці незорієнтованих виконавчих органів київської влади, з другого — на настроях війська», — так описував ці дні Є. Коновалець⁸⁸. Боротьба з деморалізацією та падінням дисципліни в армії ускладнювалася через більшовицькі настрої, які ширилися в її лавах. В умовах збройної агресії більшовицької Росії проти УНР це загрожувало черговою політичною катастрофою.

Директорія урочисто прибула до Києва 19 грудня 1918 р. Під час урочистостей з цієї нагоди було оголошено про підвищення у

⁸⁵ Дашкевич Р. *Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота.* — С. 122.

⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 8.

⁸⁷ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції.* — С. 311.

⁸⁸ Там само. — С. 311.

військових званнях командувачів з'єднань армії УНР, які особливо відзначились під час протигетьманського повстання. Полковнику Є. Коновальцю було надано звання отамана⁸⁹. За введеною Директорією системою рангів це звання дорівнювало генеральському.

На святковому прийомі, влаштованому Директорією 19 грудня 1918 р. на честь свого вступу до Києва, слово мали численні промовці, представники політичних партій, громадських організацій тощо. Представники Стрілецької ради у своїх виступах вказали на необхідність провадити чітку і послідовну лінію як у внутрішній, так і в зовнішній політиці республіканського уряду⁹⁰. На прийомі у голови Директорії В. Винниченка ввечері того ж дня Є. Коновалець заявив, що Стрілецька рада засуджує сучасну політику Директорії, яка веде країну до катастрофи.

Становище було тим загрозливіше, що на північно-східних кордонах України у цей час розпочиналася друга українсько-більшовицька війна. Російсько-більшовицькі війська просувалися вглиб Лівобережної України. Активізувалась також діяльність більшовицького підпілля в українських містах і передовсім — у Києві. Штаб Є. Коновальця вживав запобіжних заходів проти більшовицької агітації в столиці. Так, 22 грудня 1918 р. він віддав наказ про заборону антидержавної агітації на терені постою Осадного корпусу. Водночас на фронт проти більшовиків, на Чернігівщину, було відправлено Чорноморську дивізію. У складі Осадного корпусу лишилася дивізія СС, 1-ша і 2-га Дніпровські дивізії. Втім, Дніпровські дивізії швидко втрачали боєздатність і розкладались.

Є. Коновалець у своїй організаційній діяльності спирався на дивізію СС, з якою незмінно підтримував зв'язки. Січові стрільці були найбільш дисциплінованим і організованим з'єднанням київської залоги, тож він активно використовував січовострілецькі підрозділи у заходах на підтримання спокою в Києві. Крім цього, Є. Коновалець увесь цей час залишався членом Стрілецької ради, брав участь у її засіданнях, солідаризувався з її політичною позицією та обстоював перед вищою державною владою. В київський період Директорії Є. Коновалець і на посаді командира Осадного корпусу був фактичним командиром Січових стрільців.

⁸⁹ Дашкевич Р. *Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота*. — С. 123.

⁹⁰ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 313.

Власне, намагання Є. Коновальця на початку січня 1919 р. сприяти зміні чинної політичної системи також були тісно пов'язані з позицією Стрілецької ради, яка вбачала шлях до порятунку країни у тимчасовій військовій диктатурі⁹¹. Коли 16 січня 1919 р. Стрілецька рада запропонувала учасникам державної наради УНР у Києві проголосити військову диктатуру, не випадково серед кандидатур до військового тріумвірату, окрім С. Петлюри й А. Мельника (призначеного вже начальником штабу армії УНР), був і Є. Коновалець. Утім, пропозицію Стрілецької ради учасники наради відхилили. Директорія після цих подій ухвалила кооптувати Є. Коновальця до свого складу, однак розчарована позицією українських політиків Стрілецька рада постановила цілковито усунутись від втручання в політичні справи й відмовилась від призначення отамана Є. Коновальця членом Директорії.

Між тим Є. Коновальцю не бракувало суто військових клопотів. Станом на початок січня 1919 р. в столиці розміщувалось понад 10 тис. старшин і вояків. У підпорядкування отаманові було передано й усі частини, що перебували на Київщині⁹². Йому постійно доводилось інспектувати частини, вирішувати безліч організаційних питань, пов'язаних із забезпеченням військ усім необхідним, їхнім розміщенням тощо. «На Різдво, коло полудня, приїхали до Гарматної Бригади СС Головний Отаман Симон Петлюра з отаманом Є. Коновальцем і кількома старшинами, — згадував командир бригади полковник Р. Дашкевич. — Головний Отаман з отаманом Коновальцем і старшинами обійшли помешкання всіх батареї. Бажали гармашам “Веселих Свят” та успіхів в обороні України. Зайшли до 1-ої батареї і там засіли до спільного стола з гармашами»⁹³. У середині січня 1919 р. Є. Коновалець за дорученням С. Петлюри відвідав Галичину, де спробував домовитися з військовою владою Західно-Української Народної Республіки про вирядження галицьких військових частин до Наддніпрянщини. Начальний командант Галицької армії генерал Михайло Омелянович-Павленко не підтримав цієї пропозиції, але заходами виконавча обов'язків державного секретаря

⁹¹ Донцов Д. *Рік 1918*. Київ. — С. 97–98; Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 315–316.

⁹² САУ. — I. 380. — З. 145. — Наказ Головного командування військами Української Народної Республіки ч. 22 від 1 січня 1919 р. — Стр. 7.

⁹³ Дашкевич Р. *Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота*. — С. 128.

військових справ сотника П. Бубели до Києва було скеровано близько 2 тис. галицьких новобранців⁹⁴.

У цей час організаційних змін зазнала й дивізія СС. На базі колишніх гетьманських сердюцьких полків було сформовано 3-й і 4-й полки Січових стрільців. Командиром дивізії залишався сотник Р. Сушко, а командирами полків були сотники І. Рогульський, Осипенко, С. Пищаленко, Г. Лазарський. Гарматна бригада СС під командою полковника Р. Дашкевича налічувала 48 гармат. Що ж до дніпровських дивізій, то вони протягом другої половини грудня 1918 р. практично втратили боєздатність. Значна частина дніпровців повернулася до рідних домівок, рештки дивізій було зведено в Окрему дніпровську дивізію на чолі з отаманом Зеленим, але вже незабаром це з'єднання також демобілізувалось. Деякі дніпровські підрозділи було відправлено до Галичини, інші влило до січовострілецьких частин. Таким чином, уже в середині січня 1919 р. Січові стрільці перетворились на єдине військове з'єднання в Києві. Осадний корпус як об'єднання різних військових частин фактично припинив своє існування, а натомість у корпус було розгорнуто дивізію СС. 25 січня Інформаційне бюро при штабі армії УНР повідомило про «перейменування» Осадного корпусу в корпус Січових стрільців⁹⁵. Командиром корпусу було призначено отамана Є. Коновальця. Як свідчив військовий міністр УНР генерал Олександр Греков, Є. Коновалець збирався навіть у цей час узятися до формування 2-го корпусу СС⁹⁶.

В умовах надто слабкої державної адміністрації окремі урядові структури часто прагнули перекласти частину своїх функцій на військово-адміністративний апарат корпусу СС. Різні міністерства направляли на розгляд штабу корпусу СС справи, які до військовиків не мали жодного стосунку. Чи не найвідомішою серед них стала спроба міністра фінансів Бориса Мартоса використати частини Січових стрільців для ревізії коштовностей у ювелірних крамницях Києва. Щоправда, командир корпусу Січових стрільців Є. Коновалець не підтримав такого наміру⁹⁷.

⁹⁴ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. – С. 332.

⁹⁵ *Українська ставка*. – 1919. – 25 січ.

⁹⁶ *Протокол допроса обвиняемого Грекова Александра Петровича // Академія*. – 1995. – Ч. 2. – С. 21.

⁹⁷ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. – С. 320–322; *Інтерв'ю з професором Борисом Мартосом, колишнім прем'єром Уряду Української Народньої Республіки, дня 25 вересня 1971 року // Непогасний огонь віри...* – С. 64.

Тим часом, січень 1919 р. позначився поразками українських військ у боях з російсько-більшовицькими частинами на сході країни. До цього додалися численні селянські повстання й заколоти проти Директорії в Центральній Україні, в тому числі й на Київщині. У районі Трипілля—Обухів антиурядове повстання підняв отаман Зелений. Його збільшовичені повстанські загони загрожували перетяти залізничне сполучення Києва з лінією Козятин—Жмеринка. «З ним (Зеленим. — М. К.) говорив я особисто телефонічно, — згадував Є. Коновалець, — посилав навіть до нього парламентарів, старався в'ясувати йому, в якому становищі опинилася українська армія, що їй загрожує й з якого боку, та просто молив його залишити цю авантюру й приступити з нами до співпраці. Все це нічого не допомогло»⁹⁸. 22 січня з Києва на придушення повстання вирушив відділ СС під командою сотника О. Думіна. Розбивши головні сили заколотників і роззброївши решту повсталих, відділ повернувся 26 січня до Києва.

Невдало розгортались бойові дії на Лівобережному фронті армії УНР. Більшовики захопили Харківщину й нестримно наступали на Полтаву та Катеринослав. Ще 9 січня 1919 р. штаб Осадного корпусу отримав наказ надіслати до Полтави, куди наближався ворог, один полк із гарматною батареєю та дві дніпровські батареї. Проте командування корпусу відправило до Полтави так звану ударну групу СС лише 17 січня, коли бої вже точилися на вулицях міста⁹⁹. Коли ж 19 січня більшовики взяли Полтаву, група відступила до р. Псьол, а потім — до Гребінки, де вв'язалася в бої з повсталими проти Директорії частинами Корсунської бригади отамана Хименка.

23 січня 1919 р. отамана Є. Коновальця було призначено командувачем Східного фронту. До складу військ фронту входили корпус СС, Запорізький корпус, Чорноморська дивізія та загін полковника Миколи Аркаса¹⁰⁰. Є. Коновальцю підлягали практично всі українські війська, що діяли на теренах Чернігівщини, Полтавщини та Київщини. Проте цих сил виявилось недостатньо, щоб зупинити більшовицькі війська. З названих з'єднань Є. Коновалець міг розпоряджатися корпусом Січових стрільців, невеличким загonom полковника М. Аркаса й окремими підрозділами чорноморців;

⁹⁸ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 308.

⁹⁹ Кучабський В. *Від першопочинів до прокурівського періоду*. — С. 173.

¹⁰⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 291—292.

Чорноморська дивізія на той час уже втратила боєздатність, а Запорізький корпус, деморалізований останніми поразками і тим, що владу в ньому захопив отаман Омелян Волох, відступив у район Кременчука. Тож, хоча загальна кількість військ, які номінально підпорядковувалися Є. Коновальцю, складала понад 12 тис. старшин і вояків, для оборони Києва від російсько-більшовицьких військ він, за нашими підрахунками, мав щонайбільше 4—5 тис. боєздатних бійців. Водночас частини 1-ї Української російсько-більшовицької дивізії, що наступала Чернігівщиною на Київ, налічували до 8 тис. вояків. Сили були надто нерівними. До того ж, деморалізовані ворожістю значної частини населення, військові частини армії УНР швидко втрачали боєздатність. Зневіра та апатія охопили і військо, і державне керівництво. Оголошена урядом наприкінці січня 1919 р. евакуація столиці лише засвідчила, що Київ буде здано ворогові. Бойовий дух у військах це, звичайно ж, не підняло.

23 січня 1919 р. більшовицькі частини захопили Ніжин та Козелець, відтак розгорнувши наступ безпосередньо на Київ. Наказ корпусу СС від 24 січня повернути Козелець так і залишився наказом — Є. Коновалець чомусь зволікав з відправленням Січових стрільців на фронт¹⁰¹. Нарешті 26 січня на відтинку фронту під Ніжином 1-й Білоцерківський полк перейшов на бік більшовиків, а 1-й Київський полк самочинно покинув позиції та вирушив до Києва¹⁰². Ситуація вимагала швидких і рішучих дій. За наказом командування корпусу СС із Києва на Семиполки вирушили 1-й, 4-й та Лубенський кінний полки СС¹⁰³. Це була група отамана І. Рогульського, що мала блокувати ворогові доступ до столиці з півночі, поки до неї не повернеться з Полтавщини ударна група СС сотника Р. Сушка. Група отамана І. Рогульського мала понад 2 тис. вояків; на цьому ж напрямку їй протистояли понад 4 тис. бійців ворога. В ході боїв більшовики 1 лютого захопили Бровари і наступного дня почали обстрілювати Київ гарматним вогнем¹⁰⁴. Війська І. Рогульського були змушені відступити під Київ, до Микільської Слобідки. У ніч з 3

¹⁰¹ *Российский Государственный Военный архив (далі — РГВА). — Ф. 999. — Оп. 1. — Д. 22. — Л. 6; Там же. — Д. 23. — Л. 3, 4, 6; ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 299.*

¹⁰² *ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 133.*

¹⁰³ *Кучабський В. Від первопочинів до проскурівського періоду. — С. 180.*

¹⁰⁴ *РГВА. — Ф. 999. — Оп. 1. — Д. 26. — Л. 54, 73; Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3. — Москва, 1932. — С. 157.*

на 4 лютого група відступила без боїв у район Горенич. До оборони Києва штаб Є. Коновальця залучив розміщений на Печерську 1-й Синьожупанний полк; для прикриття евакуації було стягнуто також 2-й і 3-й полки СС — разом понад 1600 вояків. Проте деморалізація серед військ набула справді катастрофічних масштабів. Уранці 4 лютого 2-й полк СС самочинно покинув свої позиції та відступив на Фастів; решта українських частин розпочали плановий відступ зі столиці на лінію Крюківщина—Гатне¹⁰⁵.

Одночасно з керуванням бойовими діями Є. Коновальцю довелося займатися й евакуацією Києва. «Евакуацію нам вдалося провести в повній мірі», — згадував тодішній військовий міністр УНР генерал О. Греков¹⁰⁶. Усе ж слід зазначити, що бездоганною вона не була. Серед загального сум'яття та паніки зусилля Є. Коновальця й штабу корпусу СС були не надто ефективними. Так, ворогові дісталася величезна кількість військового майна (яку самі більшовики оцінювали згодом як колосальну)¹⁰⁷.

У ніч з 5 на 6 лютого 1919 р. українські війська без бою залишили Київ. У місто вступили більшовицькі частини. Після падіння столиці корпус СС спершу розташовувався в районі Гостомисль—Білогородка—Жуляни; у Коростені перебував 5-й полк СС. Однак під натиском більшовиків Січові стрільці були змушені продовжити відступ. 19 лютого Фастів було здано противнику. У боях за місто особливо важких втрат зазнав 3-й полк СС¹⁰⁸.

«Кістяком оборони на важливому напрямкові Київ — Фастів — Козятин — Вінниця був Корпус Січових стрільців, — згадував генерал Микола Капустянський. — На жаль, перевтома від майже безперервних 4-місячних боїв [...] а головне морально депресія від активної ворожості збільшевізованого населення до війська Директорії погрожувала при дальшій боротьбі на бойовому фронті можливою деморалізацією січовиків — цієї дотепер найміцнішої та твердої в боях частини»¹⁰⁹. Справді, боєздатність корпусу СС

¹⁰⁵ Кучабський В. Від першопочинів до прокурівського періоду. — С. 181.

¹⁰⁶ Протокол допроса обвиняемого Грекова Александра Петровича // Академія. — 1995. — Ч. 2. — С. 21.

¹⁰⁷ Центральний Державний Архів Громадських об'єднань (далі — ЦДАГО) України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 19. — Арк. 4 зв., 5 зв.

¹⁰⁸ Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3. — С. 265.

¹⁰⁹ Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). — Кн. 1 (частини I й II). — С. 32.

стрімко падала. Так, 20 лютого в Бердичеві було роззброєно деморалізований 2-й полк СС, що складався з білоцерківських новобранців. За таких обставин Є. Коновалець прагнув домогтися від штабу армії розпорядження, яким би корпус СС відкликали з фронту й направили в запілля на відпочинок. Він розумів, що лише так можна було направити стан січовострілецьких частин. На нараді командування армії УНР у Козятині 21 лютого 1919 р. Є. Коновалець категорично зажадав відвести Січових стрільців у запілля задля відпочинку та реорганізації¹¹⁰. Військове керівництво УНР на чолі з С. Петлюрою визнало цю вимогу слушною. Того ж дня командування віддало відповідний наказ, яким перевело корпус до запілля в район Проскурова.

Протягом кількох наступних днів усі піші полки, гарматні та технічні частини СС було стягнуто з фронту до Проскурова. На фронті залишилися тільки 5-й полк СС і бронепотяг «Стрілець», які було приділено до складу військ Північної групи армії УНР. У Проскурові частини розташували на відпочинок, розпочався їхній перевишкіл та реорганізація. Між іншим, відхід Січових стрільців з фронту не був непомітним для більшовиків. 12 березня 1919 р. Бюро українського друку УСРР повідомляло про те, що «отаман Коновалець, як передають, виїхав з козятинського фронту на луцький, яким він буде керувати»¹¹¹.

Станом на 4 березня 1919 р. корпус СС налічував у своєму складі 1400 багнетів при загальній кількості близько 150 старшин і 2500 воїнів (не враховуючи залишених на фронті частин)¹¹². Реорганізація січовострілецьких частин розпочалася з кадрово-організаційних змін. Новим начальником штабу корпусу СС став полковник Марко Безручко, талановитий старшина-генштабіст, що замінив на цій посаді підполковника Ю. Отмарштайна, який очолював штаб Січових стрільців від грудня 1918 р. Остаточою було визначено структуру гарматної бригади СС під командою полковника Р. Дашкевича. До речі, з ініціативи Є. Коновальця та за згодою головного командування на допомогу Галицькій армії, що вела важкі бої з поляками,

¹¹⁰ Капустянский М. *Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)*. – Кн. I (частини I й II). – С. 32.

¹¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 1738. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 69.

¹¹² САУ. I. 380. – 8. 85. – Дислокаційна відомість і бойовий склад частин Дієвої армії, складена 4-го березня 1919 року. – Стр. 58 зч. – 59.

було вислано 2-й і 6-й важкогарматні полки СС та кілька ешелонів у складі близько 100 вагонів артилерійських набоїв¹¹³. Є. Коновальцю та його штабові довелося займатись також організаційними справами в 1-му Волинському корпусі армії УНР, який від 26 лютого перейшов у підпорядкування командуванню СС¹¹⁴.

Командування Січових стрільців намагалося підняти бойовий дух стрілецьтва також і політичними засобами. «Багато нарад відбулося потім про те, які цілі поставити перед новим січовим стрілецьтвом, — згадував В. Кучабський. — Усім, і старим, і новим січовим стрільцям, дуже боліла ворожість селянського населення до армії УНР взагалі, зокрема, до стрілецьтва, та закиди, будімо січові стрільці хочуть ще раз “привести скоропадщину”»¹¹⁵. 13 березня 1919 р. з’явилась політична декларація Стрілецької ради, в якій повідомлялося, що Січові стрільці обстоюють самостійність України, але готові підтримувати радянську владу на місцях. Звичайно, ця декларація була даниною політиці, якій ніколи не було чуже січовострілецьке командування, Стрілецька рада і особливо сам Є. Коновалець. Документ був своєрідною відповіддю на поширення серед українського суспільства на початку 1919 р. прорадянських настроїв.

У Проскуріві Січові стрільці перебували близько місяця. Загалом, командуванню СС вдалося підняти військову дисципліну та боездатність у лавах січовострілецьких частин. Значною мірою цього було досягнуто саме зусиллями Є. Коновальця, що, за словами генерала М. Капустянського, вмів «підтримувати свій авторитет і заступництво перед підлеглими і здобути від них поваги»¹¹⁶. Коли наприкінці березня 1919 р. корпус СС одержав наказ вирушати на фронт, це вже знову було здатне до активних дій проти ворога військове з’єднання.

Після успішно проведеної у березні 1919 р. Сарненсько-коростенської операції головне командування армії УНР планувало розгорнути значний контрнаступ проти більшовиків на відтинку Бердичів—Житомир—Коростень. Передбачалося, здобувши Житомир

¹¹³ Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. — С. 157, 178–179.

¹¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 195 зв.

¹¹⁵ Кучабський В. Від первопочинів до проскурівського періоду. — С. 184.

¹¹⁶ Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). — Кн. 1 (частини I й II). — С. 47.

і Бердичів, розпочати просування до Києва. Корпус СС, згідно з планом операції, мав діяти на бердичівському напрямку.

20 березня 1919 р. ешелони Січових стрільців стали прибувати на залізницю Бердичів—Шепетівка. Підрозділи 3-го полку СС прикривали їх від атак більшовицьких військ із Бердичева. У ході боїв 21—23 березня Січові стрільці вийшли до ст. Романів, готуючись до штурму міста¹¹⁷. У цей же час, 22 березня, війська Північної групи армії УНР визволили Житомир.

24 березня 1919 р. 1-й і 3-й полки СС за підтримки січовострілецького кінного дивізіону та артилерії СС атакували Бердичів. У жорстоких боях січовики практично зайняли місто, але більшовикам вдалося контратакувати їх і вибити з Бердичева. 26 березня спроба штурму повторилася. Проте події вперто розгорталися за тим-таки сценарієм — спочатку Січові стрільці заволоділи містом, але утриматися в ньому не змогли. Третя спроба взяти Бердичів (29—30 березня) супроводжувалася вкрай жорстокими боями й величезними втратами з обох сторін, однак також виявилася безуспішною. Проти ворога було кинуте 5-й полк СС, проте він зазнав жорстокої поразки, втративши в бою близько половини свого особового складу¹¹⁸. Після важких втрат Січові стрільці 31 березня перейшли до оборони, а 3 квітня під тиском більшовиків розпочали відступ. Невдача корпусу СС під Бердичевом стала переломним моментом у ході Житомирсько-бердичівської операції, — більшовики перейшли в контрнаступ і на житомирському напрямку.

Значною мірою успіхам більшовиків у боях за Бердичів сприяло швидке перекидання підкріплень з району Вінниця—Жмеринка під загальною командою Миколи Щорса¹¹⁹. Натомість командування корпусу СС припустилося помилки, не поспішаючи вводити в бій резерви, — залучивши їх запізно, вже годі було врятувати ситуацію. Безумовно, відповідальність за це падала і на командира корпусу Є. Коновальця, хоча, як слушно зазначав генерал М. Капустянський, «бойове керівництво військом він покладав на своїх

¹¹⁷ Безручко М. Від Проскурова до Чарториї // *Історія Січових стрільців*. — Київ, 1992. — С. 211–212.

¹¹⁸ Там само. — С. 214–216.

¹¹⁹ РГВА. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Д. 1. — Л. 361–363; Антонов-Овсенко В. *Записки о гражданской войне*. — Т. 3. — С. 299; *Великий Жовтень та громадянська війна на Україні*. Енциклопедичний довідник. — Київ, 1987. — С. 51.

начальників штабів, даючи їм вільну руку і санкціонуючи їх розпорядження»¹²⁰.

Наказ командування армії УНР після відступу з-під Бердичева визначав базою корпусу СС район Крем'янець¹²¹. Січові стрільці поступово відтягувались до Шепетівки під натиском 5-го і 14-го Миргородського російсько-більшовицьких полків. 8 квітня 1919 р. до складу корпусу СС було тимчасово приділено бригаду 5-ї кінної дивізії в складі 27-го Чортотлицького і 28-го Звягельського кінних полків¹²². Бригада налічувала до 500 бійців, щоправда при вдесятеро меншій кількості коней, і діяла на правому крилі корпусу. Вона залишилася в складі корпусу до кінця і згодом була реорганізована в кінну бригаду СС. Загалом у лавах корпусу Січових стрільців на цей час налічувалося до 4 тис. вояків при 77 гарматах.

Незабаром у командування корпусу СС з'явилась можливість змінити хід бойових дій. 18 квітня у 14-му Миргородському російсько-більшовицькому полку, що складався переважно з українців, спалахнуло антибільшовицьке повстання. Більшість його особового складу, 16 старшин та 250 вояків, перейшли на бік Січових стрільців¹²³. З них було сформовано окремих Миргородський курінь. Ця подія гнітюче вплинула на інші ворожі частини на цьому відтинку фронту. Січові стрільці відразу ж перейшли в контрнаступ і вже 19 квітня визволили Полонне. 21 квітня корпус СС спробував перейти в загальний наступ, але більшовицькі частини переважаючими силами енергійно контратакували і 26 квітня захопили Миропіль. Ворог наблизився до Шепетівки. Після жорстоких і затяжних боїв 1—3 травня 1919 р. Січові стрільці здали місто 2-й Українській російсько-більшовицькій дивізії¹²⁴.

У цей час стався конфлікт між штабом корпусу СС та командуванням Північної групи армії УНР. Оскільки корпус займав фронт

¹²⁰ Капустянський М. *Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)*. — Кн. I (частини I і II). — С. 47.

¹²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 51.

¹²² Смовський К. *До «Матеріалів до історії 1-го кінного Лубенського ім. запорожського полковника М. Залізняка полку» інженера підполковника А. Марущенко-Богданівського в збірниках 5 і 7 // За Державність*. — Варшава, 1938. — Ч. 8. — С. 244.

¹²³ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 19. — Арк. 36; Безручко М. *Від Проскурова до Чарторії*. — С. 218—219.

¹²⁴ Безручко М. *Від Проскурова до Чарторії*. — С. 223—224; РГВА. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Л. 60. — Л. 106—107.

не лише на схід, але й на південь від р. Случ до Шепетівки, отаман Є. Коновалець направив командувачу Північної групи отаману Володимиру Оскілку прохання передати до складу корпусу 4-й полк СС, який від лютого 1919 р. діяв у складі Північної групи. Коли ж прохання не задовольнили, Січові стрільці самочинно захопили бронепотяг Північної групи «Воля». Конфлікт посилювався через постійні прохання штабу Північної групи до штабу армії УНР підпорядкувати йому січовострілецькі частини в районі Шепетівки, ця ідея викликала опір з боку командування корпусу СС. Коли штаб Північної групи зажадав від Є. Коновальця надати для взяття Новоград-Волинського бронепотяг СС «Стрілець», той у відповідь наказав 4-му полку СС вийти з-під команди штабу Північної групи. Подальшій ескалації конфлікту запобіг наприкінці квітня 1919 р. лише невдалий виступ В. Оскілка проти Директорії, — зазнавши поразки, бунтівливий отаман був змушений утекти до Польщі.

Становище на фронті ставало катастрофічним для української армії. Відступаючи під натиском більшовиків, війська УНР майже впритул підійшли до польського фронту. В середині травня 1919 р. в Радивиліві поляки захопили ешелони гарматної бригади СС. «Утрата цих ешелонів відбивалася дуже на боєздатності батареї, — згадував Р. Дашкевич, — бо пропало не тільки різне майно, але пропали артилерійські набої. Пізніше не було чим стріляти»¹²⁵. 20 травня більшовики захопили Кам'янець, хоча вже 22 травня 1-му полку СС і січовострілецькому кінному дивізіону пощастило відбити місто. Корпус СС спробував контратакувати противника, але розвал 19-ї дивізії на сусідньому відтинку фронту прирік цю спробу на невдачу. Не маючи певності щодо своїх флангів та запліля, Є. Коновалець ухвалив рішення про відступ корпусу з району Острога до Крем'янця, де зосереджувалися з'єднання Запорозької групи під командою полковника Володимир Сальського. «У днях 26 до 29 травня 1919 р. війська покинули залізничні шляхи, — свідчив Р. Дашкевич. — Рештки майна перевантажено на обозні підводи. Ешелони попали в руки советів і поляків»¹²⁶. 27 травня Січові стрільці зосередились у районі Крем'янець—Броди.

¹²⁵ Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. — С. 182.

¹²⁶ Там само. — С. 182.

28 травня до Крем'янця прибув помічник начальника штабу армії УНР полковник Василь Тютюнник з готовим планом загального контрнаступу. Він мав коротку нараду з отаманом Є. Коновальцем та його штабом. Командування корпусу СС підтримало план. «Будучи перетомлені від сильних боїв частини СС все ж таки з огляду на свій склад, так і моральний стан були ще здатні до активних операцій», — так характеризував боездатність Січових стрільців тодішній помічник начальника 1-ї управи штабу Дієвої армії УНР генерал М. Капустянський¹²⁷.

Згідно з оперативним планом, корпус СС мав вийти на лінію Староконстянтинів—Ляхівці, прикриваючи ліве крило Запорізької групи. Йому підпорядковувалась також 9-та Залізнична дивізія полковника В. Кудрявцева.

29 травня 1919 р. армія УНР почала загальний контрнаступ. Вийшовши на лінію р. Горинь, корпус СС розгорнув наступ на Білгородку. 8 червня січовострілецькі частини досягнули Староконстянтинова, відкинувши на північ Богунську бригаду 1-ї Української російсько-більшовицької дивізії. Проте вже в ході боїв 8—15 червня Січові стрільці знову були змушені відступити¹²⁸. Причинами невдачі були перевиснаженість частин, відсутність зв'язку з іншими з'єднаннями, а також — тактичні помилки командування корпусу, яке занадто розкидало свої частини¹²⁹. У цих боях особливо важких втрат зазнав 2-й полк СС полковника Осипенка. Є. Коновалець одержав від головного командування армії УНР завдання утримувати переправи на р. Случ і перейти в контрнаступ на Купіль, щоб відкинути звідти ворожу групу. У підпорядкування йому було передано 7-му Запорізьку дивізію. Цього разу група Є. Коновальця досягла успіху. 22 червня в районі Катеринівки 7-ма Запорізька дивізія завдала більшовикам нищівної поразки, а 24 червня 1-й полк СС визволив Базалію¹³⁰.

¹²⁷ Капустянський М. *Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)*. — Кн. I (частини I й II). — С. 48.

¹²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 3. — Спр. 43. — Арк. 7—17; Антонов-Овсенко В. *Записки о гражданской войне*. — Т. 4. — Москва, 1933. — С. 297; РГВА. — Ф. 103. — Оп. 1. — Д. 114. — Л. 26.

¹²⁹ Капустянський М. *Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)*. — Кн. I (частини I й II). — С. 73—74.

¹³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 3. — Спр. 43. — Арк. 31 зв., 35 — 35 зв.; Безручко М. *Від Проскурова до Чарторіи*. — С. 243—245.

Втім, боєздатність корпусу СС досягла критичної межі. Його виснажені тривалими боями частини потребували відпочинку. Наприкінці червня Є. Коновалець звернувся до головного командування з проханням відвести корпус у запілля. Становище на фронті було особливо напруженим, та, як згадував М. Капустянський, «група СС майже видихлась і доконче потребувала відпочинку і реорганізації. От. Коновалець категорично вимагав зміни і загрожував навіть залишити фронт»¹³¹. 26 червня у штабі армії УНР було ухвалено рішення замінити корпус СС Волинською групою полковника Всеволода Петріва у ніч на 1 липня; Січові стрільці мали відійти в запілля в якості резерву.

Заміна Січових стрільців 1—2 липня на позиціях волинцями відбувалась нескоординовано. Командувач Волинської групи полковник В. Петрів затягнув пересування своїх частин, а його підлеглий, командир 1-ї Північної дивізії генерал Петро Єрошевич, своєчасно не зорієнтувався на місцевості. Ситуацією скористалися більшовики, які атакували січовострілецькі частини з флангу. Корпус СС розпочав відступ до Лянцкоруня. 3 липня під Катеринівкою корпус витримав жорстокі бої з більшовиками, а 5 липня командування Січових стрільців віддало наказ частинам СС відступати у район Ярмолинців¹³². Невдала заміна Січових стрільців волинцями і стала початком перелому в ході Проскурівської операції на користь російсько-більшовицьких військ. Більшовики перехопили стратегічну ініціативу й 6 липня зайняли Проскурів.

Армія УНР опинилася на межі поразки. На проскурівському напрямку війська відступали, відтягуючись до Кам'янця-Подільського. Є. Коновалець та його штаб планували впродовж 5—7 днів здійснити реорганізацію корпусу СС і надати бійцям, чия кількість унаслідок останніх боїв суттєво зменшилася, можливість трохи перепочити. Відступ корпусу СС до Лянцкоруня був досить важким. Окремі старшини й вояки, деморалізовані поразками, вдавалися до грабунків чи ексцесів, спрямованих проти єврейського населення. Подекуди у стрільців виникали бійки з вояками сусідньої 1-ї Північної дивізії, оскільки ті вважали, що Січові стрільці збираються

¹³¹ Капустянський М. *Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)*. – Кн. I (частини I й II). – С. 95–96.

¹³² Безручко М. *Від Проскурова до Чарторії*. – С. 250; ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 48 зв.

перейти до Галичини¹³³. До речі, подібні чутки були досить поширеними у ці дні в армії. Генерал М. Капустянський також вважав, що Є. Коновалець намагається перейти за Збруч і приєднатися до Галицької армії¹³⁴. Важко сказати, наскільки обґрунтованими були ці підозри. «Маючи на увазі перетомленість групи, я вирішив відірватися від ворога на такий простір щоби мати 5—7 днів для впорядкування військ, забезпечення їм постачання, — інформував отаман Є. Коновалець помічника начальника штабу армії полковника В. Тютюнника, — і відійти в район Лянцкорунь, лишивши один полк в Слободі Смотричівській, а кінні застави в районі Рудка-Нестерівці. Штаб групи переходить в Лянцкорунь»¹³⁵.

У районі Лянцкоруня 10—12 липня 1919 р. відбулась чергова реорганізація Січових стрільців. Корпус СС було переформовано в групу у складі двох дивізій (10-ї та 11-ї) — відповідно до загальноармійської організації. Командувачем групи залишався отаман Є. Коновалець, начальником штабу — полковник М. Безручко. Помічником командувача групи став отаман А. Мельник, який наприкінці червня 1919 р. повернувся до Січових стрільців зі штабу Дієвої армії УНР. Дивізії очолили, відповідно, сотник І. Рогульський (начальник штабу — підполковник Всеволод Змієнко) та підполковник Р. Сушко (начальник штабу — полковник Ю. Отмарштайн). Кожна дивізія складалася з 3 піших і 3 гарматних полків, кінної сотні й технічного куреня. В 11-й дивізії, крім цього, був ще й позаштатний Стародубський полк, який відступав разом із військами протягом січня—червня 1919 р. аж із північної Чернігівщини. До складу групи СС входили також 4-та Окрема кінна бригада у складі 2 кінних полків та 1 кінної батареї, автопанцерний дивізіон та кулеметний кіш.

Відпочинок і переформування Січових стрільців тривали близько двох тижнів. Перехід Галицької армії за Збруч 16—18 липня 1919 р. змінив стратегічну ситуацію в регіоні на користь української армії. Українські війська, маючи тепер чисельну перевагу над противником, перейшли до загального контрнаступу, у якому взяла участь і група СС.

¹³³ Єрошевич П. *Зборотби українського народу за свою незалежність // За Державність. — Варшава, 1939. — Ч. 9. — С. 45.*

¹³⁴ Капустянський М. *Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). — Кн. 2 (ч. III). — Мюнхен, 1946. — С. 9.*

¹³⁵ Там само. — С. 180.

20 липня 1919 р. січовострілецькі дивізії контратакували противника на відведеному їм відтинку на лівому крилі фронту армії УНР і після короткого бою зайняли Фрампіль¹³⁶. Утім, на відтинку групи СС ворог був не досить активний; натомість в ході боїв 20—21 липня більшовики прорвали фронт сусідньої Волинської групи і захопили Смотрич, загрожуючи Кам'янцю-Подільському. Головна команда армії УНР негайно віддала групі СС наказ зняти з фронту одну дивізію і атакувати нею ворога. Отаман Є. Коновалець відповів, що такий маневр провести вкрай важко, оскільки війська перевтомлені, а фронт групи достатньо великий. «Отаман Коновалець і його помічник отаман Мельник не мають належної віри в цей маневр», — писав згодом генерал М. Капустянський¹³⁷. Проте штаб армії категорично зажадав від командування групи СС виконати наказ. 21 липня 11-та дивізія СС та кінний полк розпочали операцію проти більшовицьких частин, що, прорвавши фронт, просувались до Кам'янця (це була Таращанська бригада 1-ї Української російсько-більшовицької дивізії, що мала 2 тис. бійців, 300 шабель при 10—12 гарматах). У ході важких боїв 21—22 липня Січові стрільці оточили противника і завдали йому нищівної поразки. Було захоплено понад 150 полонених, 6 гармат, чималий обоз тощо¹³⁸.

Розгром Таращанської бригади спричинив відступ ворожих частин на проскурівському напрямку. У наказі № 19 військам Дієвої армії від 26 липня головний отаман С. Петлюра назвав операцію 11-ї дивізії СС взірцевою, а всім частинам, що взяли в ній участь, висловив подяку¹³⁹. «Ніди правди діти: СС хоч і вагалися й опиралися до початку маневру, — писав згодом М. Капустянський, — проте, схваливши рішення, здійснили його рішуче, сміливо й мистецьки»¹⁴⁰.

¹³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 3. — Спр. 43. — Арк. 70 — 70 зв.; Безручко М. Від Проскурова до Чарторії. — С. 254.

¹³⁷ Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). — Кн. 2 (ч. III). — С. 69.

¹³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 160; Там само. — Ф. 3172. — Оп. 3. — Спр. 43. — Арк. 71 зв., 73. Разом із тим, генерал М. Капустянський пише про «близько 200 полонених» (Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). — Кн. 2 (ч. III). — С. 66), а М. Безручко — про 518 (Безручко М. Від Проскурова до Чарторії. — С. 256), про «понад п'ятсот полонених» згадує А. Мельник (Мельник А. Київ — Мотовилівка — Карбачів, де наші серця сповнялись гордоців та радощів // Євген Коновалець та його доба. — С. 176).

¹³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 160.

¹⁴⁰ Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). — Кн. 2 (ч. III). — С. 70.

Переслідуючи противника, група СС перейшла в наступ. 28 липня 10-та дивізія СС визволила Фельштин, а 29 липня — Чорний Острів і Миколаїв¹⁴¹. Більшовики в цих боях зазнали важких втрат.

Під час загального наступу української армії на Правобережжі в серпні 1919 р. Є. Коновалець та його штаб неодноразово прохали Головну команду направити групу СС на Київ. «СС, несучи весь тягар боротьби проти гетьмана й большевизму на своїх плечах, будучи основою всього українського, висловлюють бажання прийняти участь в захваті Києва, в районі котрого вони так багато працювали на користь України й звідки почали своє існування як корпус СС», — повідомляв отаман А. Мельник начальникові штабу армії УНР полковнику В. Тютюннику під час розмови по прямому дроті 31 липня 1919 р.¹⁴². Але прохання січовострілецького командування було відхилено. «Головне Командування, думаючи, що нам залежить тільки на “честі” ввійти першими в Київ, відкинуло нашу пропозицію, — згадував Є. Коновалець. — Ця роля, як ми пізніше довідалися, припала Запоріжцям. Яке практичне значення мало знання київського терену й відносин, виявилось найкраще на подіях 30 серпня 1919 р.»¹⁴³. Групу СС було призначено разом з 2-м корпусом Української галицької армії (УГА) до складу армійської групи полковника Арнольда Вольфа, що мала наступати на Шепетівку—Житомир—Коростень.

До 7 серпня 1919 р. бойові дії проти більшовиків на шепетівському напрямку велися досить пасивно. 2-й корпус УГА не поспішав наступати, у той час як група СС наполегливо просувалася вперед. Командування Січових стрільців вимагало від штабу 2-го Галицького корпусу прискорити наступальну операцію. Нарешті, 13 серпня армійська група полковника А. Вольфа перейшла в наступ. 15 серпня Січові стрільці вийшли на лінію р. Хомора, женучи перед собою частини 1-ї Української російсько-більшовицької дивізії. Чисельність військ на цей час значно зросла внаслідок мобілізації. Так, станом на 16 серпня 1919 р. група СС налічувала 2139 багнетів і 507 шабель (старшин у її лавах було 560, а вояків — близько 8 тис.)¹⁴⁴.

¹⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 3. — Спр. 43. — Арк. 81, 82 зв.

¹⁴² Центральний Державний Історичний архів (далі — ЦДІА) України у м. Львові. — Ф. 369. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 85–86.

¹⁴³ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. — С. 333.

¹⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 28. — Арк. 1 зв. — 6.

Наступ групи постійно ускладнювали непорозуміння з польськими військами, з якими січовикам довелося межувати. 16 серпня, коли з'єднання 2-го корпусу УГА й 11-ї дивізії СС зайняли Шепетівку, частину міста захопили польські підрозділи, які залишили її щойно 18 серпня. Подібний інцидент стався і 20 серпня під час виволення 10-ю дивізією СС Новоград-Волинського від більшовиків. 23 серпня поляки несподівано захопили під Новоград-Волинським січовострілецькі обози; це стало причиною паніки, в результаті якої більшовики повернулися до міста. «Отаман Коновалець і його помічник отаман А. Мельник дуже хвилюються і весь час хапаються за зброю», — згадував М. Капустянський з цього приводу¹⁴⁵. Та зусиллями Головної команди армії УНР непорозуміння з польськими військами вдалося владнати без пролиття крові.

5 вересня 1919 р. Січові стрільці знову здобули Новоград-Волинський. Проте наступ на Коростень виявився менш успішним. Тривалі бої частин групи полковника А. Вольфа з 44-ю російсько-більшовицькою дивізією не принесли перемоги українським військам. Наступ групи СС також не увінчався успіхом. 18 вересня 2-й корпус УГА відступив до Бердичева, 10-та дивізія СС — до Полонного, а 11-та дивізія СС — до Шепетівки¹⁴⁶. Після цього бої на українсько-більшовицькому фронті фактично припинилися. Зі сходу насувався новий ворог — російські білогвардійські війська генерала Антона Денікіна, що несли на своїх прапорах гасло відродження «єдиної і неподільної» Росії. У вересні 1919 р. уряд УНР та українське командування змушені були визначитися зі ставленням до денікінських військ, які на цей час зайняли Лівобережжя та значну частину Південної України. Бойові дії проти більшовиків, під чиїм контролем залишився тільки клаптик північної Волині, тимчасово припинилися.

Перебуваючи на Волині, група СС отримала можливість відпочити від безперервних кількомісячних боїв. Частини було поповнено мобілізованими. Станом на 15 вересня 1919 р. у військах групи СС налічувалося, за списком, 698 старшин, 589 підстаршин та 10063 вояки¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Капустянський М. *Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)*. — Кн. 2 (ч. III). — С. 144.

¹⁴⁶ Безручко М. *Від Проскурова до Чарториї*. — С. 267–268;

¹⁴⁷ Див.: ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 581. — Он. 1. — Спр. 45. — Арк. 7; *Biblioteka Narodowa w Warszawie*. — *Archiwum im. Tarasa Szewczenki*. — М/ф. 92256. — Відомість чисельного складу групи Січових стрільців по становищу на 15 вересня 1919 року. — Стр. 851.

Звичайно, через людські втрати, дезертирство тощо насправді ці цифри були меншими. Однак упродовж 21 вересня — 17 жовтня група СС одержала мобілізованими 87 підстаршин, 4621 вояка¹⁴⁸. Тому значну увагу командування групи СС приділяло у цей час організації у Староконстантинові запасного коша на чолі з полковником І. Чмолою. Тут відбувався вишкіл новобранців, звідси йшло поповнення до січовострілецьких дивізій. 5 жовтня 1919 р. огляд коша, в якому на цей час було 248 старшин і 4328 вояків, здійснив Головний отаман військ УНР С. Петлюра. «Ми все стояли при тобі, наш вожде, все були твоїми найвірнішими, такими і залишимося», — так привітав отаман Є. Коновалець Головного отамана¹⁴⁹. У промові перед особовим складом коша С. Петлюра висловив надію на перемогу над усіма ворогами України. Того ж дня кіш у присутності С. Петлюри склав присягу на вірність УНР¹⁵⁰.

До речі, командування Січових стрільців у цей час опікувалося ще й партизанськими загонами та частинами, що формувались у районі постою групи. Ще в серпні 1919 р. командуванню СС було підпорядковано кількатисячні повстанські відділи полковника Висоцького, що діяли на Волині. Коли ж у середині вересня 1919 р. розпочалось формування партизанської Окремої волинської бригади ім. Д. Соколовського, її також було приділено на всі види постачання до групи СС. Лише 4 жовтня забезпечення бригади необхідним військовим майном та коштами перебрало на себе армійське постачання¹⁵¹.

Між тим, наприкінці вересня 1919 р. між українськими та білогвардійськими військами розпочалися бойові дії. Від самого початку нової війни нерішучість і пасивність українського командування дала змогу противнику перехопити стратегічну ініціативу на фронті. Від середини жовтня бої на українсько-білогвардійському фронті стали особливо запеклими, супроводжувались значними людськими втратами з обох сторін. Білогвардійці активно атакували

¹⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 276. — Арк. 4 зв.; Там само. — Ф. 2188. — Оп. 2. — Спр. 120. — Арк. 93 зв.; Там само. — Ф. 2188. — Оп. 2. — Спр. 114. — Арк. 8 зв.; Там само. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 43-а зв.

¹⁴⁹ Стрілецька думка. — 1919. — 9 жовтня.

¹⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 43 зв.; Рінецький С. Українське січове стрілецтво. — Нью-Йорк, 1956. — С. 293.

¹⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 10, 49 зв.

на всіх відтинках фронту і ситуація поступово складалася не на користь українських військ.

15 жовтня 1919 р. група СС одержала наказ передислокуватися з району Шепетівка—Полонне на українсько-білогвардійський фронт — у район Жмеринки (група налічувала на цей час 498 старшин, 682 підстаршини, 5588 вояків при 1137 багнетах і 83 шаблях бойового складу)¹⁵². Проте брак палива, паротягів і ешелонів не давав здійснити перехід швидко. 20 жовтня лише розпочалося перекидання частин групи СС у напрямку на Жмеринку; потрібно було не менше тижня, щоб скупчити групи безпосередньо в запіллі Дієвої армії УНР. Перший ешелон групи прибув до Проскурова лише 21 жовтня, а другий у цей час щойно вирушав із Шепетівки, всі інші взагалі залишалися на місцях завантаження¹⁵³. У прифронтовій смузі війська були змушені просуватися маршем по розмоклих шляхах. До визначеного району (Джурин—Рахни) група СС прибула лише 1 листопада¹⁵⁴. «Позиції на денікінському фронті Січові Стрільці зайняли вже тоді, коли становище на ньому ставало вже щораз катастрофічним, — цілком слушно зазначав Є. Коновалець. — Тиф лютував. З одного нашого куріня, що мав вісімсот щойно вишколених новобранців, на протязі одного тижня залишалося тільки двісті душ. Брак боєвих припасів й одягу (саме після великих дощів почалися великі морози) не давав змоги починати боєвих операцій»¹⁵⁵. Справді, в кінці жовтня 1919 р. становище на фронті було критичним. Білогвардійці завдали важких поразок українським військам, захопивши Христинівку, Ладизин, Гайсин. Армія УНР та УГА в умовах нестачі зброї, амуніції та іншого військового майна, поширення у військах тифу стали втрачати боєздатність. 2 листопада Січові стрільці розпочали передислокацію на визначені для наступу

¹⁵² Там само. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 273. — Арк. 83 — 83 зв., 85; Там само. — Ф. 2188. — Оп. 2. — Спр. 150. — Арк. 69 — 69 зв. — 70; Безручко М. Від Проскурова до Чарторії. — С. 271.

¹⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 3. — Спр. 43. — Арк. 164 зв., 166.

¹⁵⁴ Там само. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 5–7. Група СС не могла на момент свого прибуття на фронт налічувати 3500 багнетів і 200 шабель, як писав у спогадах начальник її штабу полковник М. Безручко, оскільки це прямо суперечить наведеним вище даним дислокаційної відомості групи від 15 жовтня 1919 р. Упродовж часу передислокації групи з району Шепетівка—Полонне на білогвардійський фронт жодних поповнень її частини не отримували. Навпаки, в групі у цей час почалося дезертирство серед рядового особового складу.

¹⁵⁵ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. — С. 333.

позиції. Головні сили 10-ї дивізії СС сотника А. Домарадського зосередилися в Юліамполі, 11-ї дивізії СС підполковника Р. Сушка — в районі Джурина. Одначе спроба Січових стрільців перейти в наступ не вдалася через ворожий прорив на фронті Запорізької групи. 4 листопада з наказу командувача армії УНР полковника В. Сальського Січові стрільці продовжували наступ на Томашпіль силами лише 11-ї дивізії та кінного полку СС. Проте внаслідок нескоординованості дій піших та кінних частин так і не вдалося досягти успіху. Січові стрільці відступили під натиском противника з-під Мурафи, а 9 листопада відійшли до Сніткова¹⁵⁶. «Настрій стрільців знизився, — згадував начальник штабу групи СС підполковник М. Безручко. — Погано одягнені мобілізовані, а почасти й старі стрільці почали хворіти. Стала збільшуватися дезерція. Частини щодня зменшувались чисельно. Надія на успішність боротьби з ворогом підупадала»¹⁵⁷. Лишень упродовж кількох днів після прибуття на фронт з лав групи СС дезертирувало до 2 тис. вояків! Унаслідок такого зменшення людського складу групу СС у середині листопада 1919 р. було реорганізовано у зведену дивізію.

Захоплення противником Жмеринки 11 листопада 1919 р. поставило армію УНР у катастрофічну ситуацію, а перехід УГА на бік білогвардійських Збройних сил Півдня Росії, що стався за кілька днів після того, остаточно ліквідував регулярний фронт. Поріділі січовострілецькі частини були змушені разом з іншими з'єднаннями армії УНР швидким маршем відступати через Котюжани, Нову Ушицю, Дунаївці, Ярмолинці до Проскурова. Штаб групи СС отримав наказ дорогою роззброювати галицькі частини. «Того наказу ми вже не виконували, бо бачили останню дію катастрофи й рахувалися тільки з корисністю самого існування яких-небудь українських військових частин навіть під чужою владою», — згадував Є. Коновалець¹⁵⁸.

Формация СС практично втратила боєздатність. 22 листопада, при підході дивізії СС до Проскурова, наказу Головної команди Є. Коновальцю зайняти позиції для оборони міста щонайменше впродовж двох діб виконано не було, і білогвардійці того ж дня захо-

¹⁵⁶ Безручко М. Від Проскурова до Чарторії. — С. 278.

¹⁵⁷ Там само. — С. 276.

¹⁵⁸ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. — С. 335.

пили Проскурів¹⁵⁹. Дивізія, ухилиючись від боїв, рухалася на захід, щоб потім перейти до Староконстантинова. Умови цього переходу були жахливі. Ось як описував цей відступ командир артилерії СС полковник Р. Дашкевич: «По засніжених дорогах, страшний морозний вітер шмагав стрільців у лице, продував тіло. Військо не мало зимового одягу. Стрільці відморожували вуха, руки, ноги. Без думки, у зневірі тягнулися Стрільці, козаки на північ, а тиф шалів далі. Обози, які возили харчі, військове майно, набої, везли тепер хворих на тиф у тифозній гарячці, на страшному морозі. На дорозі було видко, як вовки роздирали полишені коні, які вже не могли іти, а зграї гайвороння кружляли над жертвою і помагали вовкам роздирати. Ніхто вовків не відганяв. Стрільці тягнулися без думки далі і далі на північ»¹⁶⁰.

Тож для української армії війна регулярним фронтом фактично завершилася. 26 листопада зведена дивізія СС зосередилася в районі Староконстантинова. Тут під впливом чуток про «зраду галичан» гайдамацька бригада отамана О. Волоха роззброїла зведений 1-й полк СС і заарештувала його командира сотника І. Андруха. Хоча інцидент і владнали, ця подія остаточно деморалізувала Січових стрільців. Окремі командири СС закликали розпустити січовострілецьку формацію. Залишивши у Староконстантинові хворих і поранених, рештки дивізії СС разом з іншими частинами армії УНР під натиском противника відступили далі на північ.

На початку грудня 1919 р. армія УНР зосередилася в районі Шепетівка—Любар—Миропіль. Тут українські частини опинились у так званому «трикутнику смерті», оточені звідусіль білогвардійцями, поляками, більшовиками. Зведена дивізія СС розташувалась у Новій та Старій Чорторії, очікуючи подальших вказівок командування. 4 грудня Стрілецька рада вирішила у разі, якщо фронт доведеться ліквідувати, демобілізувати січовострілецьку формацію¹⁶¹.

5 грудня у Новій Чорторії відбулась державна нарада УНР за участю командного складу армії. Було вирішено ліквідувати регу-

¹⁵⁹ *Biblioteka Narodowa w Warszawie. — Archiwum im. Tarasa Szewczenki. — M/f. 92256. — Повідомлення отамана Коновальця командирам 10-ї і 11-ї дивізій СС від 22 листопада 1919 р. — Стр. 687–688; Симферопольский Офицерский полк 1918–1920. Страница к истории Белого Движения на Юге России. — Лос-Анжелес, 1962. — С. 28.*

¹⁶⁰ *Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. — С. 198.*

¹⁶¹ *Курях М. Чи Січові стрільці брали участь у Зимовому поході? // Вісті Комбатанта. — 1961. — Ч. 1–2. — С. 29–31.*

лярний фронт і перейти до партизанських методів війни. Присутні командири дивізії повідомили про готовність частин вирушити в рейд у вороже запілля. Як згадував прем'єр-міністр Ісаак Мазепа, лише Є. Коновалець повідомив, що «група Січових стрільців демобілізується, бо Січові стрільці не бачуть доцільності продовжувати збройну боротьбу в формах партизанських»¹⁶². Після державної наради відбулися збори січовострілецьких старшин, на яких, як зазначив Є. Коновалець, одностайно було вирішено демобілізувати формування СС, причому всі охочі могли приєднатися до армії УНР¹⁶³.

Таке рішення зовсім не означало, що Є. Коновалець та Стрілецька рада збиралися припинити боротьбу за незалежність України, — в умовах безпрецедентної військово-політичної катастрофи уряду УНР січовострілецький провід збирався продовжувати її самостійно. Збереглися свідчення про те, що саме в ці дні Стрілецьку раду було фактично реорганізовано й перетворено з дорадчого органу при командирі СС на таємну військово-революційну організацію, яка мала на меті провадити далі національно-визвольну боротьбу¹⁶⁴. Власне, уникаючи участі Січових стрільців у досить ризикованому партизанському рейді армії УНР, у який вона збиралась вирушити з «трикутника смерті», Є. Коновалець прагнув передусім уберегти від втрат людську силу дивізії СС. Проте несподівано 6 грудня 1919 р. на Чорторию напали польські частини. Поляки захопили місто, роззброївши підрозділи дивізії СС. Переважна частина січовиків на чолі з отаманом Є. Коновальцем потрапила до польського полону¹⁶⁵. Так військова формація Січових стрільців остаточно припинила існувати. Є. Коновальця та його соратників чекали попереду польський полон і вимушена еміграція...

¹⁶² Мазепа І. *Творена держава (боротьба 1919 року)* // *Збірник пам'яті Симона Петлюри*. — К., 1992. — С. 68.

¹⁶³ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 336.

¹⁶⁴ *Biblioteka Narodowa w Warszawie*. — *Archiwum im. Tarasa Szewczenki*. — М/ф. 92256. — *Протоколи засідань Стрілецької Ради, січень—лютий 1920 р.* — Стр. 869; *Навроцький О.* *Українська Військова організація. Організаційні початки й створення Начальної Колегії УВО // Голос комбатанта*. — 1961. — Ч. 9 (15). — С. 10. *Див. докладніше: Ковальчук М.* *Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920–1921 рр.* // *Український визвольний рух*. — № 7. — Львів, 2006. — С. 5–15.

¹⁶⁵ *Безручко М.* *Від Проскурова до Чорторії*. — С. 283–284; *Biblioteka Narodowa w Warszawie*. — *Archiwum im. Tarasa Szewczenki*. — М/ф. 92256. — *Лист отамана Є. Коновальця до сотника Я. Чижя [б. д.]*. — Стр. 846.; *ЦДІА України у Львові*. — Ф. 462. — Оп. 1. — Спр. 235. — Арк. 3.

Участь у національно-визвольних змаганнях наклала відбиток на всю подальшу долю Є. Коновальця. Визвольна війна не лише стала для нього своєрідною школою, але й принесла визнання серед усіх борців за незалежність України. Військова формація Січових стрільців цілком виправдано мала славу однієї з найкращих, найбоездатніших в українській армії 1917—1919 рр. Спроби Є. Коновальця відродити січовострілецьку організацію у 1920—1921 рр. виявилися безуспішними, проте колишній командир легендарного військового з'єднання на той час уже й сам став живою легендою для багатьох сучасників. Ця обставина, як ніщо інше, посприяла розгортанню власної політичної діяльності Є. Коновальця на початку 1920-х рр.